

◆ Dünya Kriz Bölgeleri 9 ◆

MISIR

Devrim ve Darbe Sarmalında
Bir Toplum

Kadriye Sınmaz

Dünya Kriz Bölgeleri 9

MISIR

Devrim ve Darbe Sarmalında Bir Toplum

Hazırlayan

Kadriye Sınmaz

Genel Yayın Yönetmeni

Dr. Ahmet Emin Dağ

Editör

Ümmühan Özkan

Kapak ve Sayfa Tasarımı

Nuhun Gemisi

© **İNSAMER 2019**

Bu yayının bütün hakları İNSAMER'e aittir.

Baskı

Pelikan Basım

Maltepe Mh. Gümüşsuyu Cd.

Odin İş Merkezi No. 1/28 Topkapı-İSTANBUL

İNSAMER, İHH İnsani Yardım Vakfı'nın araştırma merkezidir.

İÇİNDEKİLER

Giriş	1
Tarihî Arka Plan	3
Darbe Sonrası Hukuksuz Uygulamalar	13
Tutuklamalar ve Yargılama Süreci	16
2018'deki İhlaller	24
Mısır'ın Dış Politika Dönüşümü ve Darbe	26
Batı ile İlişkiler	29
Körfez Ülkeleriyle İlişkiler	33
Filistin ve İsrail ile İlişkiler	40
Türkiye ile İlişkiler	46
Sosyoekonomik Durum	51
Sonuç ve Tavsiyeler	56
Sonnotlar	58

Giriş

Mısır, 1952'deki Hür Subaylar darbesinden 2011 Devrimi'ne kadar üç farklı cumhurbaşkanı tecrübesi yaşamıştır. Bu yöneticilerin hiçbirinin seçiminde fikir beyan edemeyen Mısır halkı, yaklaşık 60 yıl boyunca asker kökenli yöneticiler tarafından ve güçlü bir "ordu" unsuruyla yönetilmiştir. Siyasi haklarının tanınmaması yanı sıra ciddi ekonomik sıkıntılarla da karşı karşıya kalan Mısırlılar, 2010 yılı sonunda bölgede ortaya çıkan özgürlük ve adalet söylemlerinden paylarına düşeni almış ve 2011'de bir devrim gerçekleştirmiştir.

Toplumun yüksek beklentileri ve küresel aktörlerin yoğun baskısı altında iktidara gelen Muhammed Mursi, ülke içinde doğrudan halka yönelik bazı ekonomi politikaları geliştirirken ülke dışında da denge siyaseti gütmeye çalışmıştır. Ancak kısa süren iktidarı sırasında "Mısır'ın de-

rin devleti” hiçbir zaman Mursi’nin yanında yer almamıştır. Geçmiş yıllarda yönetimde çok fazla etkinlik kurmuş olan bazı ordu mensupları, istihbaratçılar ve zengin elitlerle uzlaşmayan Mursi, bu kesimlerle çıkar birliği bulunan uluslararası güçlerin tepkisini çekmiştir. Üstelik Mursi’nin seçimle iş başına gelmesi ve Müslüman Kardeşler’in (*İhvan-ı Müslimin*) demokrasi yanlısı söylemleri, her biri dikta ile yönetilen bölge ülkeleri açısından da bir tehdit unsuru olarak algılanmıştır. Suudi Arabistan ve Birleşik Arap Emirlikleri (BAE) Mursi’nin devrilmesi için Mısır’daki farklı karşıt kesimlere fon sağlamıştır. Netice itibarıyla da 2013’te Mısır’da bir askerî darbe daha gerçekleşmiştir. Darbeyi gerçekleştiren dönemin Savunma Bakanı Abdülfettah es-Sisi, Tahrir Meydanı’nda başlayan devrimin tüm kazanımlarını yok ederek ülke içinde yeni bir dikta rejimi kurup kendisini iktidara taşıyan bölgesel ve küresel güçlerin ajandasını uygulamaya girişmiştir. Ancak geçen altı yılda başta ABD, Avrupa ülkeleri ve İsrail olmak üzere birçok ülkeden milyarlarca dolar ekonomik yardım ve siyasi destek almasına rağmen Sisi, ülkeye istikrar getirememiştir. Aksine kendi halkına uyguladığı şiddet, ülkede istikrarsızlığın ve huzursuzluğun daha da artmasına yol açmıştır.

Bu raporda Mısır’ın Arap Baharı ve askerî darbe süreçlerinde yaşadığı kaotik dönem; iç politika, dış politika ve ekonomi bağlamında değerlendirilerek ülkede nelerin değiştiği ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Tarihî Arka Plan

Mısır kültürel, düşünsel ve jeopolitik konum açısından "Ortadoğu" olarak isimlendirilen bölgenin en önemli ülkelerinden biridir. Akdeniz, Afrika ve Arap kimliklerinin kesişiminde yer alan ülke, dünya ticaretinin üçte birinin akışını sağlayan Süveyş Kanalı'na ev sahipliği yapmaktadır ve dünyanın en uzun nehri olan Nil Nehri'nin kıyıdaş ülkelerinden biridir. Ortadoğu bölgesinin Osmanlı'dan kopuş sürecinde ortaya çıkan milliyetçi duyguların ve Batılılaşma hareketlerinin önemli merkezi durumundaki Mısır, 20. yüzyılın başlarında İslamcı akımların doğuşuna da ev sahipliği yapmıştır. Bilhassa 1928'de Hasan el-Benna tarafından kurulan Müslüman Kardeşler hareketi, sadece Mısır için değil sonraki yıllarda dünyanın farklı bölgelerinde ortaya çıkan birçok İslamcı hareket için de ilham kaynağı olmuştur. Yine benzer şekilde Cemal Abdülnasır'ın sosyalist Arap milliyetçiliğine dayalı ideolojisi, bütün Arap ülkelerindeki milliyetçi söylemi şekillendirmiştir.

17 Aralık 2010'da Tunus'ta, seyyar satıcılık yaparak geçinen Muhammed Buazizi'nin kendini yakmasıyla başlayan ve "Arap Baharı" olarak adlandırılan ayaklanmaların her anlamda öncü ve önemli bir ülke olan Mısır'a sıçraması, bölge açısından oldukça kritik bir gelişme olmuştur. 25 Ocak 2011'de Tahrir Meydanı başta olmak üzere Mısır'ın birçok yerinde insanlar sokaklara çıkmıştır. Mısır'da başlayan isyanlar ve Mübarek'in istifasıyla kazanılan başarı, Yemen ve Suriye gibi bölgedeki diğer ülkelerde de ayaklanmaların başlaması için cesaret ve ilham kaynağı olmuştur. Arap Baharı olarak

isimlendirilen süreçte gerçekleştirilen gösteriler, halkın taleplerinin yıllarca görmezden gelindiği, üstelik halkın sürekli kontrol altında tutulmaya çalışıldığı ve bunun için de her türlü yolun meşru sayıldığı bir sürecin sonunda gerçekleşen doğal bir öfke patlamasından başka bir şey değildir.

“Mısır’da devrim süreci” denildiğinde bütün bölge ülkeleri için geçerli olan genel ve Mısır özelinde geçerli olan yerel sebeplerden bahsedilebilir. Bölgedeki hemen her ülkede sokağa çıkan insanların -ideolojik mensubiyet gözetmeksizin- ortak sloganları olan “Ekmek, Hürriyet ve Adalet” kelimeleri, halkları arayışa iten genel sebepler için ipucu vermektedir. “Ekonomik gerekçeler” ve “siyasi hak talepleri” şeklinde özetlenebilecek bu motivasyonların Mısır özelinde en az 60 yıllık bir mazisi vardır.

Ortadoğu, Osmanlı Devleti’nin yıkılmasının ardından İngiltere ve Fransa gibi Batılı sömürgeci güçlerin kontrolü altına girmiş ve bölgenin kaynakları yıllarca bu sömürgeci güçler aracılığıyla Batı’ya aktarılmıştır. Mısır’ın 1922 yılında İngiltere’den bağımsızlığını ilan ettiği kabul edilse de 1952’de gerçekleştirilen “Hür Subaylar Darbesi”ne kadar ülkede krallar aracılığıyla İngilizlerin doğrudan idaresi sürmüştü ve Mısır’ın kaynakları İngiltere tarafından sömürülmeye devam etmiştir.

Cemal Abdülnasır’ın 1950’lerde inşa ettiği “Arap Sosyalizmi”, ardından Enver Sedat’ın 1970’lerde uygulamaya koyduğu “El İnfıtah” adını verdiği ekonomik programlar, bazı kısmi başarılar sağlasa da uzun vadede Mısır halkının içinde bulunduğu fakirlik sorununu çözememiş ve ekonomik sıkıntılar

sürmüştür. 1981 yılından itibaren başlayan Hüsnü Mübarek dönemi, 2011 yılındaki devrime kadar ekonomik krizin derinleştiği ve maddi olarak Mısır'ın dışa bağımlı hâle geldiği bir dönem olmuştur. Ülke özellikle 1992'de yaşanan büyük finansal krizin ardından Uluslararası Para Fonu (IMF), Dünya Bankası ve ABD'den yüksek faizle kredi ve hibe yardımları almıştır. Aynı süreçte, İsrail'le yaşanan yakınlaşma ve Filistin meselesi konusundaki tavizler, Mübarek için "Batı'nın ajanı" eleştirilerini getirmiştir. Fakat krediler karşılığında hazırlanan yapısal uyum programları ile dışa ekonomik bağımlılık artarken halkın refah seviyesinde genel bir iyileşme dahi olmamış, aksine iktidara yakın küçük bir zengin kesim daha da zenginleşmiştir. Sosyal adaletin giderek bozulduğu ülkede, yolsuzluk, rüşvet ve dış politika skandallarıyla birlikte toplumsal hoşnutsuzluk da tırmanışa geçmiştir. 2009 yılında işsizlik oranı %21'e yükselirken çalışanların maaşları 142 Mısır pounduna kadar gerilemiştir. Bu da ülkede yaklaşık 20 milyon kişinin günlük 1 doların altında, yani yoksulluk sınırı altında yaşadığı anlamına gelmektedir.¹

Ayaklanmaların bir diğer sebebi de hak, adalet ve eşitlik talepleridir. 1952'de gerçekleştirilen Hür Subaylar Darbesi'nden 2011 yılındaki ayaklanmalara kadar Mısır üç cumhurbaşkanı tecrübesi yaşamıştır: Cemal Abdülnasır (1954-1970), Enver Sedat (1970-1981), Hüsnü Mübarek (1981-2011). Ülkede bu lider kadroların ideolojik yapısına aykırı görülen tüm İslamcı, liberal ve solcu gruplar, farklı dönemlerde işkence, zorla kaybedilme, keyfî tutuklamalar gibi birçok hak ihlaline maruz kalmış-

tır. 1954'te Müslüman Kardeşler teşkilatına karşı çok geniş bir tutuklama dalgası başlatılmış ve bu dönemde binlerce kişi hapse atılmıştır. Bu süreçte tutuklananlar türlü işkencelere uğramış, toplama kamplarında devletin görevlendirdiği ağır işlerde çalışmak zorunda bırakılmışlardır. Geniş kapsamlı bir diğer tutuklama operasyonu da 1960'ların ortasında yaşanmış ve bu dönem de birçok idam gerçekleştirilmiştir. Bu işkence uygulamaları her ne kadar 1970'lerin başında hafiflemiş olsa da ülkede geçmişin intikamı ile motive olmuş birçok radikal grup ortaya çıkmıştır. Bu gruplar ileride pek çok siyasi figüre ve Devlet Başkanı Enver Sedat'a suikast düzenleyecek kadar güçlenmiştir. 1970'lerde -Enver Sedat döneminde- siyasi baskılar hafifletilmiş olmakla birlikte, halkın ekonomik gerekçelerle gerçekleştirdiği geniş çaplı "ekmek" protestoları ve birçoğunda öğrencilerin başı çektiği gösteriler, hükümet tarafından kanlı bir şekilde bastırılmıştır.

Sedat'ın 1981'de suikast ile öldürülmesi ardından başlayan Mübarek döneminde ise, sadece aşırılık yanlısı gruplar değil, Müslüman Kardeşler de yasa dışı ilan edilerek baskılardan nasibini almıştır. Bununla beraber, Müslüman Kardeşler farklı isimler altında siyasi seçimlere katılmayı başarmış ve 1984 ve 1987 seçimlerinde çeşitli partilerin çatısı altında parlamentoya milletvekili sokmuştur. Fakat 1992'de hükümete karşı komplo kurduğu gerekçesiyle Müslüman Kardeşler'e yönelik yeni bir baskı furyası başlatılmış ve grubun 2000 yılına kadar parlamentoda, sendikalarda, üniversitelerde, değişik isimler altında da olsa faaliyet göstermesine izin verilmemiştir.

Mahkûmiyetlerle geçen uzun baskı yıllarına rağmen Müslüman Kardeşler, 2000 yılında girdikleri seçimde 17, 2005 yılındaki seçimde de 88 milletvekili çıkarmayı başarmıştır. 2005'teki başkanlık seçimleri öncesinde Mübarek muhalifleri, Kifaye Hareketi adı altında birleşmiş ve ülkede 1952'den sonra ilk defa 3.000'in üzerinde katılımın olduğu gösteriler gerçekleştirilmiştir. O dönemde 77 yaşında olan Hüsnü Mübarek'in tekrar aday olacağıнын sinyalinin vermesi, kendinden sonra yerine oğlu Cemal Mübarek'i geçireceği iddiaları ve Batılı ülkelerin rejim üzerindeki baskıları, muhaliflerin tepkisini arttıran temel sebepler olmuştur.² Kifaye Hareketi 2005 seçimlerinde farklı grupların seçime katılmasının yolunu açsa da hareketin etkisi uzun süreli olmamıştır. Ayrıca Aralık 2010'daki seçimlerde sahte oy kullanımı gibi bazı usulsüzlükler yaşanmıştır. Bu dönemde muhaliflerin bir kısmının seçimlere girmesine izin verilmemiş, bir kısmı da usulsüzlükler sebebiyle seçimlerden çekilmiştir.

6 Nisan ve Karama hareketleri, Vefd ve Ghad partileri ülkede resmî tatil olan 25 Ocak 2011'de halkı, hükümeti protesto etmek için sokaklara çağırmıştır. İdeolojik söylem ve sembollerden uzak, ortak bir dil oluşturulan isyanlar, Tahrir Meydanı'ndan başlayarak ülkenin farklı yerlerine yayılmıştır. 27 Ocak'ta ülkede internet ve cep telefonu bağlantısı kesilmesine rağmen 28 Ocak'ta gerçekleştirilen geniş çaplı eylemlere binlerce kişi katılmıştır. Polisin biber gazı, gerçek mermi, tazyikli su ile göstericilere müdahale etmesi sebebiyle taraflar arasında uzun süreli çatışmalar yaşanmıştır. Bu sırada ordu, bölgeye yakın olmasına rağmen

polis ve sivil halk arasındaki çatışmalara hiçbir şekilde müdahalede bulunmamıştır.

Bu gelişmeler üzerine halka seslenen Mübarek, hükümetin istifa ettiğini ve Ömer Süleyman'ın başbakan yardımcısı olarak atandığını duyurmuştur. Fakat gözaltına alınanlara yaptığı işkencelerle tanınan istihbaratın başındaki bu ismin başbakan yardımcısı yapılması kararı, sokaklardaki halkı daha da öfkelenmiştir.³ Gösteriler sırasında en az 846 kişi öldürülmüş, 6.400'den fazla kişi de yaralanmıştır.⁴ Nihayetinde Mübarek, gösterilerin 18. günü olan 11 Şubat 2011'de istifa etmiştir. Fakat bu 18 günde ülkede yaşam hakkı ihlallerinin yanı sıra sistematik işkence, zorla kaybedilme gibi birçok hak ihlali yaşanmış ve bu suçları işleyenler hakkında hiçbir cezai işlem uygulanmamıştır.

Mübarek'in istifası sonrasında yönetimi devralan Yüksek Askerî Konsey, altı ay içerisinde yönetimi sivillere devredeceğinin sözünü vermesine rağmen bu süreyi uzatmış ve âdeta yönetimi bırakmada ayak diremiştir. Konsey'in Mübarek dönemi yöneticilerinin bir kısmının görevden alınması, adil anayasal düzenlemelerin yapılması gibi bazı beklentileri yerine getirememesi sebebiyle 27 Mayıs 2011'de "İkinci Devrim" olarak adlandırılan dönem başlamıştır. Gösterilerde askerî yönetimin görevi derhâl sivillere bırakması ve Mübarek'in yargılanması talep edilmiştir. Bu dönemde de hem sokaklardaki gösterilerde hem de hapisane ve gözaltı merkezlerinde gösteri hakkının engellenmesi, keyfî tutuklamalar, yaşam hakkı ihlalleri, işkence ve onur kırıcı davranışa maruz kalma gibi birçok insan hakkı ihlali gerçekleştirilmiştir. 28

Ocak-29 Ağustos 2011 tarihleri arasında 11.879 kişi tutuklanmış ve daha sonra bunların sadece %7'si serbest bırakılmıştır.⁵ Hasılı Hüsnü Mübarek devrile de miras bıraktığı otoriter ve baskıcı rejim varlığını sürdürmeye devam etmiştir.

23-24 Mayıs 2012'de yapılan cumhurbaşkanlığı seçimlerinin ilk turunda bazı aday adaylarının Seçim Komisyonu tarafından elenmesi sebebiyle sadece altı aday yarışa katılabılmıştır. Katılımın %46,4 olduğu seçimlerde Muhammed Mursi oyların %24,7'sini, Mübarek dönemi başbakanı Ahmed Şefik ise %23,6'sını alarak ikinci tura kalmıştır. %51,8 oranında seçmenin sandığa gittiği ikinci tur seçimlerinde Mursi, oyların %51,7'sini alarak cumhurbaşkanı seçilmiştir.⁶

Yıllarca farklı mağduriyetler yaşamış Mısır halkı, her türlü tehlikeyi göze alarak ve bedel ödeyerek sokaklara çıkmış ve bir devrim gerçekleştirmiştir. Bunun en doğal sonucu olarak da seçilen cumhurbaşkanından beklentileri çok yüksek olmuştur. Fakat vesayet rejiminin varlığını sürdürdüğü, ordunun gücünü koruduğu ve ciddi ekonomik sorunların yaşandığı bir ortamda göreve gelen Mursi'nin onlarca yıldır süregelen yapısal sorunları bir yıl gibi kısa bir sürede çözmesi mümkün olamamıştır. Dış politikada farklı kimliklere sahip aktörlerle diyaloglar kuran Mursi, bazı anayasal değişiklikler yapmaya çalışmıştır. Fakat ekonomik krize çare bulacağı ve Mısır'ı "100 günde düzlüğe çıkaracağı" gibi seçim vaatlerini yerine getirememiş olması sebebiyle kısa sürede halk nezdinde ciddi eleştirilere ve tepkilere maruz kalmıştır.

Bu tepkiler, Muhammed Mursi'nin anayasal değişiklikler kapsamında 22 Kasım 2012'de yayımladığı kararnameden sonra doruk noktasına ulaşmıştır. Muhalifler, özellikle "Cumhurbaşkanının kararları bağlayıcıdır, hiçbir yargı organı tarafından askıya alınamaz ya da iptal edilemez" şeklindeki 2. Madde'nin Mursi'yi diktatörleştireceğini iddia etmiştir. Bu kararname, sadece Mübarek yanlılarının değil aynı zamanda Şubat Devrimi aktörlerinden birçoğunun da Mursi'ye karşı birlikte hareket etmesine yol açmış ve bu birliktelikten "Temerrüd Hareketi" adlı oluşum doğmuştur. Cumhurbaşkanlığı seçimlerinde Mursi'yi destekleyen bu muhalif gruplardan bir kısmı, Mursi'nin önemli kadroların tamamına Müslüman Kardeşler mensuplarını getirdiğini ve ülkenin İslami bir yönetime doğru götürüldüğünü iddia ederken bazı aşırılıkçı cemaatler de Mursi'yi fazla "yumuşak" davranmakla suçlamıştır.

Nihayetinde muhalifler, Muhammed Mursi'nin cumhurbaşkanlığının birinci yıl dönümünde, erken seçim talebiyle Tahrir Meydanı'nda protestoya başlamıştır. Mursi taraftarları da rejimin devam etmesi için sokaklara çıkınca iki taraf arasında bazı bölgelerde çatışmalar yaşanmıştır. Ölümlerle sonuçlanan çatışmalar çıkması yetmezmiş gibi, ülkede bilinçli bir el devreye girmiş ve toplumsal kargaşayı daha da körüklemeye başlamıştır. Bu süreçte Tahrir'de en az 46 kadına yönelik cinsel saldırı ve taciz vakası yaşanması gibi toplumun sinir uçlarına dokunan olaylara güvenlik güçlerinin müdahale etmeme-i ise bilhassa dikkat çekmiştir.⁷

Ordu, 1 Temmuz'da yayımladığı ulti-matomla hükümete 48 saat süre vermiş ve iki gün sonra, 3 Temmuz 2013'te, dönemin Genelkurmay Başkanı Abdülfettah es-Sisi askerî darbeye yönetime el koymuştur. Askerî vesayet altındaki seçimlerin yapılmasına kadar da geçici süreliğine cumhurbaşkanlığı görevine Adli Mansur getirilmiştir. Ezher başımamı Ahmed el-Tayyib, Kıpti Patriği 2. Tavadros ve tanınan muhalif isimler Amr Musa ve Muhammed el-Barade-y ve Selefi-lerin siyasi kanadı Nur Partisi, darbe beyannamesine destek olmuştur.

Darbe açıklaması, başta Müslüman Kardeşler hareketi olmak üzere hükümet yanlısı grupların geniş çaplı eylemler başlatmasına sebep olmuş ancak darbe rejimi bu gösterileri çok kanlı bir şekilde bastırmıştır. Seçilmiş bir yönetici kadroyu devre dışı bırakarak yönetimi ele geçirmek başlı başına meşruiyetin sorgulanması için yeterli sebepken, bir de sivil halka uygulanan orantısız şiddet, daha önce orduya destek olan bazı kişi ve grupların tepkisine yol açmıştır.

3 Temmuz 2013'ten günümüze değin Sisi yönetiminin ülke içi politikaları, halkta geniş tabanı olan gruplara -özellikle de Müslüman Kardeşler, 6 Nisan Hareketi, Sosyalist Devrimciler- karşı geliştirdiği baskıcı politikalar üzerine kurulmuştur. Siyasi partiler ve cemaatler dışında dinî kurumlara, medyaya, toplumun önde gelen figürlerinden darbe karşıtlarına da benzer bir baskı söz konusu olmuştur.

Mısır'da ordu, geçmişten bu yana, devletin bir organı olmaktan çok daha fazlasını ifade etmiştir. Devlet yönetiminde üst düzey idarecilerin tamamına yakınının asker kökenli olması devlet elitleriyle ordunun iç içe bir yapıya sahip olmasına yol açmıştır. Bütün bunların yanı sıra ordu, ülkedeki ekonomik gücün önemli bir kısmını da kontrol etmiştir. Öyle ki devrim sürecinde -sistemin ordunun kendi işbirliklerine evvelden beri izin vermesi sebebiyle- 20 civarında büyük fabrikanın işletmesi de ordunun elindeydi. Bu işletmeler yıllık 250-300 milyon dolar ihracat yapıyordu. Bu sebeple geçiş sürecinde Yüksek Askerî Konsey'in yönetimi sivilere devretmeyi geciktirmesi, halkta ciddi endişeye yol açmıştır. Bir anlamda ordu, yönetimi bırakmamakta ayak diremiştir.

Mısır ekonomisinde ordu her zaman önemli bir aktör olmuştur. Mübarek döneminde birçok sektörde üretim yapan ordunun ürettiği malın kalitesi, piyasadaki mevcut malların kalitesinden daha yüksek olduğundan satışlardan ciddi kârlar elde edilmiştir. Ancak ordunun yaptığı üretim ve elde ettiği kâra dair bilgiler gizli tutulmuştur. Devrimden sonra bu rakamların araştırılması ihtimali sebebiyle ordu illegal bir yapıdan legal bir yapıya geçme çabası-

na girmiştir. Mursi'nin iktidara gelmesinden sonra orduya ait ekonomik projeleri sonlandırması veya azaltmasından endişe edilmiş fakat Mursi, denetim sağlanması koşuluyla bu projelere yönelik herhangi bir engelleme olmayacağını açıklamıştır. Askerî darbe sonrasında yönetici sınıf birçok alanda -özellikle de ekonomi alanında- orduya imtiyaz tanıyan kanunlar çıkarmıştır. Orduya arsalar bedava verilmeye ve ihalelerde öncelik tanınmaya başlanmıştır. Temel gıda maddelerinden temizlik ürünlerine, turistik faaliyetlerden okul, eczane gibi binaların yapımına kadar çeşitli iş kollarında ordu öncelenmiştir.

Darbe Sonrası Hukuksuz Uygulamalar

Mısır'da Adli Mansur'un geçici olarak yürüttüğü cumhurbaşkanlığı sürecinin ardından 26-27 Mayıs 2014 tarihinde cumhurbaşkanlığı seçimi gerçekleştirilmiştir. Seçim günü resmî tatil ilan edilmesine ve oy kullanmayanlara 70 dolar para cezası kesileceği açıklanmasına rağmen seçimlere katılım %44,4 oranında kalmıştır. Sisi, tek rakibi Hamdin Sabbahi karşısında oyların %96,7'sini almıştır.⁸ Böylelikle Mısır'da -görece- demokratik bir yıllık ara verildikten sonra tekrar askerî bir yönetim iktidara gelmiştir.

Mart 2018'de gerçekleşen seçimlerde de Sisi potansiyel beş rakibini etkisiz hâle getirmiştir. Cumhurbaşkanı adaya aday olma niyetlerini açıklayan Ahmed Konsowa ve genelkurmay eski başkanlarından Sami Annan, farklı gerekçelerle tutuklanmıştır. Diğer adaylardan Ahmed Şefik ev hapsinde tutulurken, Halid Ali ve Enver el-Sedat da baskılarla aday olmaktan vazgeçirilmiştir. Sadece partisinin daha önce Sisi'yi onayladığı Musa Mustafa Musa, oy pusulasında Sisi'ye alternatif isim olarak aday olabilmıştır. Sisi'nin âdeta kendisiyle yarıştığı seçimlere katılım %41,4 oranında kalmış ve Sisi geçerli oyların %97,08'ini alarak ikinci defa cumhurbaşkanı olmuştur.⁹ Bazı uluslararası insan hakları savunucusu gruplar, seçimlerin baskıcı ortamını ortak bir bildiri ile eleştirirler de¹⁰ ülkeler bazında ciddi bir tepki gözlemlenmemiştir.

3 Temmuz 2013'teki askerî darbeden günümüze kadar Sisi yönetimindeki Mısır'da Müslüman Kardeşler mensupları başta olmak üzere farklı muhalif gruplara; gazeteciler, avukatlar gibi farklı meslek gruplarına ve sivil toplum örgütlerine yönelik yüzlerce hak ihlali devlet eliyle gerçekleştirilmiştir.

2013'teki askerî darbenin ardından Mursi'nin görevi iade edilmesi için binlerce Mısırlı¹¹ Rabia ve Nahda meydanları başta olmak üzere Mısır'ın farklı yerlerinde sokaklara çıkarak eylemler gerçekleştirmiştir. Fakat Mısır güvenlik güçleri biber gazı, plastik ve gerçek mermilerle göstericilere saldırarak 5 Temmuz-17 Ağustos 2014 tarihleri arasında en az beş toplu öldürme eylemi gerçekleştirmiştir. Direnişin sembolü hâline gelen Rabia Meydanı'nda 14 Ağus-

tos 2013'te yakın tarihin en büyük katliamı yapılmış ve bir günde 1.000'den fazla insan öldürülmüştür. Müslüman Kardeşler'e göre ise bu rakam 2.500 civarındadır. Devlet güvenlik güçleri buldozerlerle Rabia Meydanı'na girerek protestocuların çadırlarını yıkmış, meydanı gören yüksek noktalara keskin nişancılar yerleştirmiştir. 12 saat süren saldırıda yaralanan kişilerin hastanelere taşınmasına izin verilmemesi sebebiyle de ölü sayısı hızla artmıştır. İnsan Hakları İzleme Örgütü (HRW) başta olmak üzere birçok insan hakları kuruluşu bu saldırıyı Birleşmiş Milletler (BM) Roma Statüsü 7. Maddesi uyarınca "insanlığa karşı suç" kapsamında değerlendirmektedir.¹²

İnsanlığa karşı suçlar; sivil nüfusa yapılan saldırının bir parçası olarak yaygın ve sistematik bir temelde işlenen öldürme, toplu yok etme, işkence, cinsel şiddet, zorla kaybetme gibi zihinsel veya fiziksel sağlık açısından büyük ızdıraba veya ciddi yaralanmalara neden olan insanlık dışı eylemlerin bir plan ve politika çerçevesinde gerçekleştirilmesi olarak tanımlanmaktadır ve bu tür eylemlerde bulunan kişilerin ulusal ve/veya uluslararası mahkemelerde yargılanması gerekmektedir.¹³ Fakat Mısır'da katliamdan sorumlu olan ne komuta kademesinde bulunan Abdülfetah Sisi (bu dönemde Savunma Bakanı'ydı) ve Polis Şefi Medhat Menshawı gibi üst düzey isimler ne de meydana bulunan polis ve askerler ceza almıştır. Aksine Sisi cumhurbaşkanı olmuş, Menshawı ise içişleri bakan yardımcılığına terfi etmiştir. Temmuz 2018'de Mısır Parlamentosu'nun onayladığı bir yasa ile de 3 Temmuz 2013-10 Haziran 2016 arasındaki eylemlerde protestocuları öldüren

bazı kişiler hakkında cezai işlem yapılmasının önü kapatılmıştır.¹⁴ Hasılı, eylemler sırasında ve sonrasında mağdur olan tek taraf, muhalifler olmuştur. Rabia'da yüzlerce kişi tutuklanmış ve bunların birçoğuna ağır cezalar verilmiştir.¹⁵

Takep eden yıllarda devrim ve darbenin yıl dönümlerinde gerçekleştirilen gösteriler, askerî rejim tarafından her seferinde kanlı bir şekilde bastırılmıştır. Darbe yönetimi bu katliamlarla hem ülkede otoritesini sağlamlaştırmaya hem de Müslüman Kardeşler'i ve diğer muhalif grupları terörize etmeye çalışmıştır. Ancak muhalifler, uluslararası hukukta tanımlanan gösteri hakları kapsamında barışçıl bir şekilde eylemlerini sürdürmüştür. Öte yandan rejimin politikaları, aşırı militarist grupların ülkede bazı kanlı eylemler gerçekleştirmesine sebep olmuştur. Mısır halkı arka arkaya birçok terör eylemiyle sarsılmıştır: 2015'te Başsavcı Hişam Barakat'a suikast düzenlenmiş; Ensar Beyt el-Makdis grubu (DAEŞ'e bağlı hareket eden bir grup), Sina'da 31 Mısır askerini öldürmüş; Ekim 2015'te bir Rus hava yolu şirketine ait uçağın Mısır'da DAEŞ tarafından düşürülmesi sonucu 224 kişi hayatını kaybetmiş;¹⁶ Kasım 2017'de Cuma namazı sırasında 27'si çocuk 307 kişi öldürülmüştür. Görgü tanıkları, eylemi gerçekleştirenlerin DAEŞ militanları olduğunu söylemiştir.

Tutuklamalar ve Yargılama Süreci

Temmuz 2013'te farklı muhalif gruplara mensup olma, aranan kişilerin teslim olmaları için şantaj unsuru olarak kullanma, rejim karşıtı insan hakları aktivisti veya medya mensubu olma gibi gerekçelerle

sokaklarda, üniversitelerde vb. birçok yerde çok sayıda kişi gözaltına alınmıştır. Bu kişiler tıpkı Mübarek döneminde olduğu gibi hiçbir gerekçe gösterilmeksizin günlerce, aylarca gözaltında tutulmuş ve birçoğu işkenceye maruz kalmıştır. Gözaltına alınan bazı kişiler de kayıt dışı gözaltı merkezlerine götürülerek hiçbir resmî kayıt olmaksızın sorgulanmıştır. Resmî veya gayiresmî sorgulamalarda uygulanan işkenceler sebebiyle birçok kişi hayatını kaybetmiştir.

Dava sürecinde, suç atfedilen kişinin yargılama öncesinde; kendisiyle ilgili delilleri inceleme, duruşma öncesinde avukattan yardım alma, dış dünyayla iletişim kurma, tutuklamanın hukuka uygunluğu konusunda itiraz etme gibi birçok temel hakkı göz ardı edilmiştir. Tutuklanarak hapishanelere götürülen insanlara neden tutuklandıkları dahi söylenmemiş, söylene de bu kişiler kendilerini bir avukat aracılığıyla veya bizzat savunamamıştır.

Tutuklananlar; yasalara uygun olarak kurulmuş yetkili, bağımsız ve dürüst bir mahkemede yargılanma, sanığın masum olduğunun varsayılması, suçla zorla itiraf ettirmeme, uluslararası standartlar hiçe sayılarak alınan delillere itibar edilmemesi, ceza kanunlarının geriye dönük uygulanmaması veya suçlunun aynı suçtan iki defa yargılanmaması gibi temel haklardan da mahrum edilmiştir.

Mısır'da 2014 yılında çıkarılan 136 numaralı kararlarla sivillerin askerî mahkemelerde yargılanmasının da önü açılmıştır. Askerî yargılamalarda, siyasi yargılamalara göre daha adaletsiz ve muhalif siyasi örgütleri engellemek adına daha baskıcı politikalar

izlenmekte ve bu mahkemelerde kolaylıkla idam kararları verilebilmektedir. Çıkarılan 136 numaralı karar sonrasında, başsavcılık çok sayıda davayı askerî mahkemelere göndermiş ve bugüne kadar buralarda davası görülen kişi sayısı 8.000'i aşmıştır. 4 Temmuz 2016'da Uluslararası Af Örgütü, "Acil Eylem" adı altında yayımladığı bildiriyle Mısır Savunma Bakanı'ndan 174 numaralı askerî davada çıkarılan hükümlerin uygulanmasının durdurulmasını ve sanıkların sivil mahkeme önünde yeniden yargılanmasını istemiştir.

Darbeye kadarki Mısır tarihinde toplam 30 hapisane açılmışken darbe sonrası dönemde tutuklu sayısının artmasıyla bu sayı hızla yükselmiştir. Genellikle Müslüman Kardeşler liderlerinin tutulduğu ve halk arasında "Akrep" adıyla bilinen hapisane ise bunlardan sadece bir tanesidir. Burada Mübarek döneminden bu yana tutulan ve kimseyle görüştürülmeyen mahkûmlar bulunmaktadır. Birçok hücrenin yer aldığı hapishanede 12-15 kişilik koğuşlarda 40'tan fazla kişi bir arada tutulmaktadır. Bu hapishanedeki mahkûmlar aileleriyle ya hiç görüştürülmemekte ya da çok kısa sürelerde görüştürülmektedir. Son derece kötü koşullardaki hapisanelerde ne yemek ne temizlik ne de yeterli sağlık hizmeti bulunmaktadır.

Resmî olmayan rakamlara göre Mısır hapisanelerinde 60.000 tutuklu vardır. Bu mahkûmların bir kısmına sistematik işkence ve cinsel şiddet uygulanmaktadır. Mısır, BM'nin işkenceyi yasaklayan "İşkence ve Diğer Zalimane, Gayriinsani veya Küçültücü Muamele veya Cezaya Karşı Sözleşme" başlıklı anlaşmasını imzalamış olsa da işkence mağdurlarının

ifadelerine göre hapishanelerde dayak, vücudun farklı hassas bölgelerinden elektrik verme, tecavüz, taciz, psikolojik işkence, cezaevi koşullarının işkence yöntemi olarak kullanılması gibi işkencenin farklı boyutlarının uygulandığı anlaşılmaktadır. Mısır, BM sözleşmesi kapsamında kurulan BM İşkenceye Karşı Komite'nin ve diğer uluslararası kuruluşların ülkedeki cezaevleri ve alıkoyma merkezlerinde inceleme yapma taleplerini sürekli olarak reddetmiştir. Komite'nin Haziran 2017'de yayımladığı raporunda, ulaşılan vakaların beyanlarına dayanılarak Mısır'da işkencenin sistematik bir uygulama olduğu sonucuna varıldığı açıklanmıştır. Ayrıca işkence davalarını araştırmak ve kovuşturmak için Mısır hükümetinin bir soruşturma başlatmasının zaruri olduğu ve işkence ve zorla kaybetmeyi yasaklayacak yasaların geliştirilmesi gerektiği belirtilmiştir.¹⁷

Cezaevlerindeki işkencelerden kadın ve çocuklar da etkilenmektedir. İskenderiye'deki Kum el-Dikka Islahevi'nde tutulan yaşları 14 ilâ 17 arasında değişen 48 çocuk hakkında Kahire'ye nakledilmeleri kararı verilmiş, çocuklar bu karara tepki gösterince de güvenlik güçlerinin saldırısına uğramıştır. Bu durum çocukların aileleri ve avukatları tarafından yetkililere bildirilmiş ancak şikâyetler dikkate alınmamıştır. Daha sonra Kahire'ye gönderilen bu çocuklardan 28'inin tacize uğradığı iddia edilmiştir.¹⁸

Bir protestoya katıldığı gerekçesiyle tutuklanan kız kardeşiyle cezaevinde bulunduğu süre boyunca görüştürülmediklerini ancak cezaevinden çıktıktan sonra kardeşinin Merkez Güvenlik Kampı'nda toplu tecavüze uğradığını öğrendiklerini anlatan bir Müs-

lüman Kardeşler mensubu, hapisane yönetiminin tehditleri sebebiyle kardeşinin olayın sorumlularını şikâyet etmekten çekindiğini anlatmıştır.¹⁹ Yüzlerce taciz, tecavüz vakasından sadece biri olan bu olay dışında işkence gören veya tecavüze uğrayan ancak tehditlere kulak asmayıp sorumlulardan şikâyetçi olmak isteyenlerin girişimleri ise sonuçsuz kalmaktadır. Yerel makamlarca şikâyetleri dikkate alınmayan bu kişiler, uluslararası mahkemelere de müracaat edememektedir. Zira uluslararası mahkemelere başvurma şartı, önce vatandaşı olunan ülkede şikâyette bulunmaktır. Mağdurlar Mısır İçişleri Bakanlığı'na verdikleri dilekçelerden de herhangi bir netice alamamaktadır.

Mısır'da Kasım 2012-Ocak 2014 arasında 250'den fazla kişinin cinsel saldırıya maruz kaldığı saptanmıştır.²⁰ Hapishanelerde gözlem yapılmasına hükümet yetkilileri tarafından izin verilmediği için bu konudaki gerçek rakamlara ulaşılammamaktadır. Ancak bahse konu vakaların belirlenenden çok daha fazla olduğu tahmin edilmektedir.

Darbe sonrasında, uluslararası hukuk kurallarında tanımlı hakları karşılamayan mahkemelerde birçok idam kararı alınmıştır. Mısır İnsan Hakları Cephesi'ne (EFHR) göre, 2013-2018 yılları arasında askerî ve sivil mahkemelerde ceza davaları ve siyasi davalarda en az 2.532 idam kararı alınmış ve en az 165 kişi hakkındaki hüküm infaz edilmiştir.²¹ Mısır 2017 yılında dünya genelinde en yüksek oranda ölüm cezası verilen ülkeler arasında üçüncü, bu cezaları en yüksek oranda uygulayan ülkeler arasında altıncı sırada yer almıştır. Sadece 2018 yılı Eylül ayında

toplu bir davada 75 ölüm cezası verilmiştir. Kahire İnsan Hakları Çalışmaları Enstitüsü'ne (CIHRS) göre Eylül 2018'de en az 29 kişi hakkındaki idam hükmü, hiçbir itiraz hakkı tanınmaksızın kesinleşmiştir.²² En son şubat ayında (2019) yaşları 20 ila 30 arasında değişen dokuz genç, 2015 yılında Başsavcı Hişam Barakat'a düzenlenen suikasttan sorumlu tutularak idam edilmiştir.²³

Mısır'da muhalifleri baskı altında tutmak için tehdit unsuru olarak kullanılan en önemli uygulamalardan biri de "zorla kaybedilme" vakalarıdır. Hükümete bağlı çalışan yetkililer tutuklama veya yakalama emri olmaksızın kişileri gözaltına alabilmektedir. Bu kişiler karakollarda veya güvenlik güçlerinin merkezlerinde kayıt altına alınmaksızın tutularak aileleri veya avukatlarıyla görüşmelerine izin verilmemektedir. Bu zorla kaybedilmelerin süresi birkaç günden yedi aya kadar değişebilmekte ve bahsi geçen merkezlerde tutulan kişiler buralarda hayatlarını kaybedebilmektedirler. Kahire merkezli bir sivil toplum örgütü olan Mısır Haklar ve Özgürlükler Koordinasyonu (ECRF), 2013'ten 2018'e kadar 10.000'den fazla zorla kaybedilme dosyasının kendilerine ulaştığını fakat kaynaklara erişimin kısıtlı olması sebebiyle bunların yalnızca 1.520'sini belgeleyebildiklerini açıklamıştır.²⁴ Zorla Kaybedilmeleri Durdurma Hareketi (*The Stop Enforced Disappearance*) tarafından da 1.530 zorla kaybedilme vakası belgelenmiştir. Bunların en az 230'u Nisan 2017-Nisan 2018 arasında gerçekleşmiştir.²⁵

Müslüman Kardeşler, kurulduğu 1928 yılından itibaren sadece dinî meselelere eğilmemiş, toplumu

ilgilendiren birçok alanda etkin çalışmalar ortaya koymuştur. Bugün topluluğa veya bağlılarına ait birçok sağlık kurumu, okul ve şirket bulunmaktadır. Darbe yönetiminin bir başka baskı ayağı da bu kurumlara yönelik gerçekleşmektedir. Kahire Mahkemesi'nin 23 Eylül 2013 tarihinde aldığı karara göre, "Müslüman Kardeşler'in ve bağlı tüm oluşumlarının faaliyetlerinin yasaklanması, teşkilatın kapatılması, taşınır ve taşınmaz tüm mal varlığına el konulması ve Müslüman Kardeşler'e ait el konulan bu malların takibinin yapılması için bir komite kurulması" kararı alınmıştır. Komite Ocak 2014'te İzzet Hamis başkanlığında kurulmuş ve söz konusu kararların uygulayıcısı olmuştur.

Bu kapsamda 2015 yılı Ocak ayında Müslüman Kardeşler üyesi 901 kişinin ve harekete ait 1.096 derneğin mal varlığına, kapatılan Hürriyet ve Adalet Partisi'nin 522 ofisine, 360 aracına, 54 taşınmazına el konulmasına karar verilmiştir.²⁶ Hamis'in yaptığı açıklamalara göre, 2015 yılı Ağustos ayında, 1.345 Müslüman Kardeşler mensubunun mal varlığına el konulmuştur. El konulanlar arasında bulunan 103 okulun yönetimi Mısır Eğitim ve Öğretim Bakanlığı'na bırakılmıştır. Ayrıca 50 hastaneye, yüzlerce şirkete ve sivil toplum kuruluşlarına da el konulmuştur.²⁷ 2 Ocak 2016'da 14 kuruluşa,²⁸ 29 Mayıs 2016'da da Müslüman Kardeşler üyesi 65 kişinin mal varlığına el konulduğu duyurulmuştur.²⁹

Vakıflar Bakanlığı'nın düzenlemeleriyle de dinî kurumlar ve camiler kontrol altına alınmaya çalışılmıştır. Darbeden hemen sonra Müslüman Kardeşler üyesi 50.000'den fazla öğretmen görevden alınarak

yerlerine askerî rejim yanlısı imamlar getirilmiştir. Bu süreçte mahalle aralarında kurulu “zaviye” isimli mescitlerin kullanılması da yasaklanmıştır. Ramazan ayında hangi camilerde teravih namazı kılınabileceği ve itikâfa girilebileceği de yine devlet tarafından belirlenmeye başlanmıştır. Ramazan ayı yaklaştığında hükümet bu camilerin listesini açıklamaktadır. 2015 yılı Haziran ayında Vakıflar Bakanlığı, Müslüman Kardeşler kurucusu Hasan el-Benna'nın, cemaatin en etkili fikir adamlarından Seyyid Kutub'un ve Dünya Müslüman Âlimler Birliği Başkanı Yusuf el-Karadavi'nin kitaplarının cami kütüphanelerinde bulundurulmasını yasaklamıştır.

Sisi'nin baskıcı politikalarından medya da nasibini almıştır. Televizyon yayıncılığı ve sosyal medya paylaşımları istihbarat birimleri tarafından kontrol edilmeye başlanmıştır. Yazılı medyadaki darbe karşıtı söylemleri de Sansür Komitesi takip etmeye başlamıştır. Zaman zaman da gazetelere, gazete sendikalarına, televizyonlara baskınlar yapılmış; bazı gazeteciler tutuklanmıştır. Bu gazeteciler arasında yabancı medya mensubu olanlar da vardır. Uluslararası kuruluşlar ve bazı ülkeler bu duruma tepki gösterecekleri de Mısır yönetimine karşı herhangi bir yaptırımda bulunulmamıştır. Ayrıca sosyal medya hesaplarından Sisi karşıtı paylaşım yapan birçok kişi de yakalanarak uzun süre cezaevinde tutulmuştur.³⁰ Mısır'da darbe sonrasında medyanın vizyonu, darbenin meşrulaştırılması adına araç olarak kullanılmaktan öteye gidememiştir. Ülkenin önemli televizyoncularından Ahmed Musa'nın bir canlı yayında söylediği şu sözler bu durum hakkında oldukça fikir

vericidir: “Mısır ordusu bana ne söylememi emrederse size onu söylerim. Zaten neyin ne zaman söylenmesi gerektiğine de ordu karar vermelidir.”³¹

Mısır’da 2013 yılından bu yana muhalifleri destekledikleri gerekçesiyle birçok gazeteci tutuklanmış ve/veya görevlerini yapmaları bir şekilde engellenerek Sisi yanlısı bir medya dili oluşturulmaya çalışılmıştır. Fikirlerin özgürce dile getirilebildiği tek mecra olan internet ve sosyal ağlara da kısıtlamalar getirilmiştir. 2017 yazından bu yana 500’den fazla website engellenmiş, çok sayıda kişi de sosyal medya paylaşımları gerekçe gösterilerek gözaltına alınmıştır. En son 2018 yılında çıkarılan yasa ile 5.000’den fazla takipçisi olan kişisel bir sosyal medya hesabı, blog veya websitenin bir medya kuruluşu gibi değerlendirilerek medya yasalarına tabi tutulacağı açıklanmıştır.³²

Sınır Tanımayan Gazeteciler (RSF) örgütüne göre Mısır, basın özgürlüğünde 180 ülke arasında 161. sıradadır. Bugün Mısır hapishanelerinde tutulan gazetecilerin sayısının 20 civarında olduğu bildirilmektedir.³³

2018’deki İhlaller

9 Şubat 2018’de, Sina Yarımadası’nın kuzeyinde hükümete bağlı güvenlik güçleri, DAEŞ’e bağlı bir grubun bölgede gerçekleştirdiği terör faaliyetlerine son vermek için “Sina 2018” adı verilen bir operasyon başlatıldığını duyurmuştur. Yetkililerin bazı akaryakıt istasyonlarını kapatması, okulları geçici olarak kapatması, balıkçılık da dâhil olmak üzere bazı ticari

faaliyetleri yasaklaması sebebiyle bölgede yaşayan halk olumsuz etkilenmiştir.³⁴ Daha önemlisi bölge sakinleri hem örgütün hem de devlet güçlerinin saldırılarının doğrudan hedefi olmuştur.

Devlete bağlı güçlerin ve militarist grupların saldırılarında sivil halk can ve mal kaybına uğramıştır. Ayrıca operasyonda uluslararası hukukta yasaklanmış olan msket bombasının bir türü olan ABD yapımı bir silahın kullanıldığı da tespit edilmiştir.³⁵

Silahlı kuvvetlerin resmî sözcüsünün yaptığı açıklamalara göre, 2018 yılında yasa dışı silahlı güçler tarafından 389, diğer iç güçler tarafından da 109 sivil öldürülmüştür. İçişleri Bakanlığı'ndan yapılan açıklamaya göre, son bir yılda 144'ü Kuzey Sina'da, 127'si diğer bölgelerde olmak üzere toplamda 271 sivil Mısır polisi tarafından öldürülmüştür.³⁶ 2018 yılında Mısır'da toplam 828 kişi resmî güçlerce farklı yollarla öldürülmüştür.

Operasyonlar süresince Mısır ordusu tarafından yüzlerce hektarlık tarım alanı yok edilmiş, en az 3.000 ev ve ticari bina yıkılmıştır. Mülkleri zarar görmüş veya yıkılmış olanlar ve bölgeyi tahliye etmek zorunda bırakılanların zararını karşılamak için ise herhangi bir girişimde bulunulmamıştır. Bölgede yaşayanların hareket özgürlükleri kısıtlanırken aynı zamanda temel yaşam gereksinimlerine ulaşmaları da zorlaşmıştır.³⁷

2018 yılında ülke genelinde 26'sı kadın olmak üzere toplam 878 kişi tutuklanmıştır. 903 kişi zorla kaybedilmiş, bu kişilerden bazılarının ise öldürüldüğü iddia edilmiştir.³⁸ 19 farklı mahkemede 234 kişi hakkında

idam kararı çıkarılmış, 196 kişi hakkındaki idam kararı Cumhuriyet Kadısı'na gönderilmiştir. En az sekiz kişinin de hapisane ve gözaltı merkezlerinde işkence sebebiyle hayatını kaybettiği bildirilmiştir.³⁹

2018 yılında keyfi tutuklama, yaşam hakkı ihlali, işkence, idam, zorla kaybedilme gibi en az 5.418 hak ihlali vakası yaşanmıştır.⁴⁰

Mısır'ın Dış Politika Dönüşümü ve Darbe

Mısır, onlarca yıldır bölge politikalarında etkin rol alma kabiliyetinde bir aktör olagelmiştir. Özellikle coğrafi olarak farklı kimliklerin kesişim noktasında bulunması, Mısır'ın sadece Arap dünyasında değil tüm uluslararası sistemde merkezî bir rol oynamasında etkili olmuştur. Afrika'nın dünyaya açılan kapısı, Arap ülkeleri arasında yıllardır süregelen lider olma potansiyeli ve Akdeniz'e olan yakınlığıyla üçlü kesişim noktasında bulunan coğrafyası, Mısır'ı her zaman çok yönlü bir politika üretmek mecburiyetinde bırakmıştır. Fakat Mısır'da iktidarda olan hiçbir yönetici, dengeyi tam olarak sağlayamamış, bu da Mısır'ın mevcut potansiyelinin ortaya çıkmasına engel olmuştur. 1952-1970 yılları arasında, Nasır'ın antiemperyalist politikaları bölgede Sosyalist bir Arap milliyetçiliği söylemi ile birleşince tüm Arap dünyasındaki popülaritesi artmıştır. Nasır'ın Arapların lideri olarak görüldüğü bu dönem, 1967 Arap-İsrail Savaşıyla son bulmuştur. 6 Gün Savaşı olarak bilinen bu kısa süreli savaş, Mısır'ın Sina Yarımadası'nı kaybetmesi yanı sıra Nasır'ın tüm karizmasını da yok etmiştir.

1970-1981 yılları arasında görev yapan Cumhurbaşkanı Enver Sedat ise Nasır'ın aksine Batı karşısında daha ılımlı bir politika izlemiştir. Bu durum ilk etapta olumlu karşılanırken Sedat'ın 1979 yılında Camp David Anlaşması ile İsrail'le uzlaşması, Mısır'ın Arap dünyasından dışlanmasına yol açmıştır. Öyle ki Mısır, bu sebeple o zamanki adı İslam Konferansı Örgütü (1984) olan İslam İşbirliği Teşkilatı (İİT) ve Arap Ligi'nden çıkarılmıştır. Dış politikada ABD-İsrail yanlısı bir politika izleyen Sedat'ın 1981 yılında öldürülmesinden sonra 1981-2011 yılları arasında yönetimde olan Hüsnü Mübarek ise Sedat'ın politikalarını devam ettirmenin yanında, Arap dünyasına yaklaşmak için daha dengeli bir politika izlemeye çalışmıştır. Irak'ın Kuveyt'i işgalinin ardından bölgede oluşan lider açığını kendisi için fırsata çevirmek isteyen Mübarek, bölgede liderliği meşrulaştıran en önemli mesele olan Filistin sorununda ara buluculuk çabasına girişmiş fakat bunda başarılı olamamıştır. IMF ve Dünya Bankası'ndan aldığı borçlar ve ABD'nin sürekli maddi desteği, Mübarek'in ABD ve Batı yanlısı politikalar izlemesinde etkili olmuştur.

1952 Hür Subaylar Darbesi'nden 2011 Devrimi'ne kadar Mısır'daki yöneticilerin yukarıda bahsedilen çoklu kimlik potansiyelini politikalara dengeli bir şekilde uygulayamaması, ülkeyi devamlılığı olmayan politikalara ve sonuçta başarısızlığa sürüklemiştir. Öte yandan halkta karşılık bulmayan bu dış politika adımları, içeride de huzursuzluklara sebep olmuştur. 2011 Devrimi'yle âdeta yeni bir sayfa açan Mısır, her ne olursa olsun tamamıyla kaybetmediği stratejik konumu sebebiyle küresel ölçekte önemini yeniden

hissetirmiştir. Arap Baharı sürecinde yaşanan Mısır Devrimi, bölgede ve küresel ölçekte dikkatle takip edilen devrimlerden biri olmuştur. Zira Mısır'da yaşanan devrimin bütün bölgeyi ve hatta küresel politikaları etkileyeceğine kesin gözüyle bakılmıştır.

Devrimin ardından Geçiş Hükümeti Dışişleri Bakanı Nabil el-Arabi; öncelikle acil işler listesindeki konuları ele alarak Afrika ile ilgili çalışmalarda bulunmuş, Hamas ve el-Fetih arasında uzlaşma yolları aramış, Körfez ülkeleriyle iyi ilişkiler geliştirmeye çalışmış ve Mısır'ın geçmişinde çok da örneği görülmeyen bir şekilde İran'la yakınlaşmanın adımlarını atmıştır. Çok yönlü olarak sürdürülen bu politikaların ardından el-Arabi, Arap Ligi Genel Sekreterliği görevi sebebiyle Dışişleri Bakanlığı'nı bırakınca yerine gelen Muhammed Kamal Amr halefi kadar etkin bir siyaset izleyememiştir.

Muhammed Mursi cumhurbaşkanı olarak seçildiğinde dış politika kadar ülke içinde uygulayacağı politikalar da merak edilmekteydi. İlk ziyaretlerini Suudi Arabistan, Etiyopya, Çin, İran gibi ülkelere gerçekleştiren Mursi, bu ziyaretlerle çok yönlü ve farklı kimliklere uyumlu bir yol izleyeceğinin sinyallerini vermişti. Afrika Birliği ve Bağlantısızlar Hareketi toplantılarına katılımı da medyada geniş yer bulmuştu. Bu ziyaretler ayrıca, Mısır'ın bölgede yeniden kabul görme ve etkin olma arzusunun da bir sonucuydu. Mursi, dış politikada atılacak adımlarla ilgili olumlu sinyaller verse de iktidar süresinin kısıllığı ve ülkede gerçekleşen askerî darbe, olayların seyrini tamamıyla değiştirmiştir.

Askerî darbe ülke içindeki bazı kesimlerden ve ülke dışından ciddi destek bulmuştur. Fakat insan haklarını yok sayan uygulamalar ve binlerce sivilin ölümü, başlangıçta askerî rejime destek veren ulusal bazı kesimlerin de tepkisine yol açmış ve ülke içindeki meşruluğunu kaybeden askerî rejim, göstermelik yapılan seçimlerin ardından, meşruluğunu ülke dışında arama yoluna gitmiştir. Darbe sürecinin başından itibaren Sisi rejimi bölgesel düzlemde Suudi Arabistan, BAE gibi ülkelerin küresel anlamda da ABD ve Avrupa Birliği'nin (AB) desteğini almıştır.

Batı ile İlişkiler

ABD, Ortadoğu'daki mevcut enerji kaynakları, stratejik konumu, yoğun nüfusu ve İsrail'in güvenliği gibi sebeplerle Mısır'la her dönem farklı politikalar geliştirmiş ve bu ülkeyi devamlı olarak gündeminde tutmuştur.

Enver Sedat'ın 1970'lerdeki ABD politikalarına dair mirasını Mübarek 1980'li ve 1990'lı yıllarda aynı minvalde devam ettirmiş ve iktidarda kaldığı süre boyunca Batı yanlısı bir politika izlemiştir. Zaman zaman Rusya'yla diyalog kurma teşebbüsleri olsa da Sovyetler'in dağılması ve Rusya'nın Ortadoğu'da çok etkin bir rol oynamaması sebebiyle Mısır, yönünü tamamen ABD'ye çevirmiştir. 1991 Körfez Savaşı'nda fiilî olarak ABD'nin yanında yer alan Mısır, bu yolla sonraki süreçte aldığı maddi desteğin artmasını sağlamıştır. Ardından 1991 yılında IMF ve Dünya Bankası ile yapılan anlaşmalar Mısır'ın ekonomisine katkı sağlıyor gibi görünse de yardımların artması, Mısır'ın karar alma mekanizmalarının özgürlüğüne dair soru

işaretlerini beraberinde getirmiştir. Neticede, bölge açısından Mısır, âdeta ABD'nin Ortadoğu'daki temsilcisi olarak görülmeye başlanmıştır.

Mısır, ABD için olduğu kadar benzer sebeplerle AB için de önemli bir ülkedir. AB ülkeleri ile Mısır arasında ekonomi ve enerji alanlarında birçok anlaşma imzalanmıştır. 1995 yılından bu yana AB'den 100-150 milyon avro civarında yardım alan Mısır, bu yardımın karşılığı olarak da insan haklarına ve hukuk normlarına uyma sözü vermiştir.

2001 yılı sonrasında insan haklarına aykırı uygulamaları sebebiyle zaman zaman Mısır-AB ilişkilerinde gerilim yaşanmıştır. Burada belirtilmesi gereken ilginç noktalardan biri de AB'nin Eymen Nur ve Sadettin İbrahim'in tutuklanmasına gösterdiği sert tepkiyi, 2005 yılı seçimlerinin ardından Müslüman Kardeşler'e yönelik gerçekleştirilen tutuklamalara karşı göstermemiş olmasıdır. AB, Müslüman Kardeşler üyelerine yönelik girişilen tutuklamalara dair herhangi bir rahatsızlık ifade etmemiş ve olaylara kayıtsız kalmıştır.

2011 Devrimi'ne giden süreç ise, ABD ve AB açısından çelişkili ve net olmayan söylemlerle geçen bir dönem olmuştur. Her fırsatta demokrasi ve insan haklarına vurgu yapan malum aktörlerin, yıllardır otoriter bir rejimle yönetilen halkların özgürlük arayışıyla sokaklara çıkmasına koşulsuz destek vermesi beklenirken Mısır'daki halk hareketi ilk etapta tereddütle karşılanmış ve temkinli açıklamalarda bulunulmuştur. Mübarek'in görevi bıraktığını resmen ilan etmesine kadar ABD ve AB konuyla ilgili kesin bir

açıklama yapmazken, Mübarek'in görevi bırakmasının resmîyet kazanmasından itibaren demokrasiye vurgu yapan söylemler yüksek sesle dile getirilmeye başlanmıştır.

Geçiş döneminin ardından 30 Haziran 2012'de Mursi'nin cumhurbaşkanı seçilmesi de bölgesel ve küresel ölçekte dengeleri değiştirebilecek bir mesele olarak algılanmıştır. Mursi, daha politikalarını hayata geçirmeye başlamamışken İsrail bu durumu kendisi için tehdit olarak algılamaya başlamıştır. Zira Müslüman Kardeşler'in özellikle Filistin meselesindeki tutumunun önceki yönetimlerle benzer olmayacağı tahmin edilmekteydi. Ayrıca Mursi'nin ilk ziyaretlerini Suudi Arabistan, Çin, Etiyopya gibi ülkelere yapması ABD endeksli değil, çok yönlü bir politika izleneceğinin de göstergesiydi. Hasılı İsrail'e yönelik tehdit olasılığı ve bölgede güçlü bir aktör olma ihtimali gibi sebepler, ABD'nin Mursi Mısır'ına yönelik tavrının çekimser kalmasına sebep olmuştur.

Ancak Mursi, tahminlerin aksine, Batı ve ABD ile rasyonel ve karşılıklı çıkarlara dayalı bir ilişki geliştirmenin yollarını aramış ve Mısır'ın diğer ülkelerle ilişkilerde pasif değil aktif bir duruş sergileyeceğine dair işaretlemler vermiştir. Mursi, kısa cumhurbaşkanlığı sürecinde BM Genel Kurulu için ABD'ye bir ziyaret gerçekleştirmiş, Brüksel'de AB yetkilileri ile görüşmüş, İtalya ve Almanya ziyaretlerinde bulunmuştur.⁴¹

Mursi'ye oldukça temkinli yaklaşan ABD ve diğer Batı ülkeleri, 2013 yılında yaşanan askerî darbe karşısında tarafsız oldukları izlenimini vermeye çalışsalar da askerî rejimin yanında yer aldıklarını gösteren bir

tutum izlemekten de geri durmamışlardır. Barack Obama darbe sonrasında yaptığı açıklamada, Birleşik Devletler'in Mısır'da doruğa çıkan krizde taraf tutmayacağını söylemiştir.⁴² Sonraki süreçte ise Mısır'daki yeni durum için "darbe" tanımlamasını yapmaktan özellikle kaçınan ABD, kısa bir süre Mısır'a sağladığı parasal fonu kısıtlasa da daha sonra 1,3 milyar dolarlık fon akışını aynı şekilde devam ettirmiş; hatta 2015 ve 2016 yıllarında Amerikan askerî yardımlarında artış yaşanmıştır. Darbeden sonra ABD tarafından Mısır'a üst düzey gerçekleştirilen resmî ziyaretler, içeride meşruiyet sağlayamamış, darbe rejimine uluslararası arenada suni bir meşruiyet kazandırmıştır. 2013 Kasım'ında gerçekleştirdiği Mısır ziyaretinde ABD Dışişleri Bakanı John Kerry de Mısır'ın demokrasi yolunda doğru bir süreçten geçtiğini söyleyerek izlenen yol haritasını "mükemmel" olarak değerlendirmiştir.

İngiltere de askerî darbe sonrasında Mısır'da yaşananları "darbe" olarak nitelendirmekten kaçınmış ve dönemin İngiltere Başbakanı David Cameron, demokratik olmayan bir şekilde yönetime gelen askerî rejimin hüküm sürdüğü Mısır için, "Bu noktadan sonra Mısır'da olması gereken, demokratikleşme yolunda adımların atılmasıdır." şeklinde bir yorumda bulunmuştur. Mısır'daki yatırımlarının zarar görmesi için askerî rejimin hukuksuz uygulamalarıyla ilgili hiçbir eleştiride bulunmayan İngiltere, Sisi'yi başkent Londra'da misafir ederek konuya dair tutumunu açıkça ortaya koymuştur.⁴³

Fransa, Almanya ve İtalya da darbenin yanında yer almış ve Sisi'yi başkentlerinde misafir etmişlerdir.

Ayrıca Mısır ve bahsi geçen devletler arasında yüksek rakamlarda savunma ve askerî teçhizat anlaşmaları (silah, savaş uçakları, denizaltıları) da imzalanmıştır.⁴⁴

Mısır ve ABD ilişkileri 2017 yılında Donald Trump'ın ABD başkanı seçilmesinin ardından yeni bir sürece girmiştir. Obama, Mısır'da gerçekleşen hak ihlallerine sınırlı da olsa bir tepki gösterirken Trump Sisi'nin darbe rejimine doğrudan ve açıkça destek vermiştir. İsrail'in güvenliğini sağlama ve ABD'nin bölgedeki düşmanı İran'a -kısmen de Türkiye'ye- karşı Mısır'ı ön plana çıkarma isteği, Trump'ın Mısır politikası için temel motivasyonlardır. Hasılı ABD ve Mısır'ın ekonomik ve siyasi iş birliği sekteye uğramadan sürdürülmektedir; öyle ki 2018'in son aylarında Mısır'a 1,2 milyar dolarlık askerî yardım yapılacağı açıklanmıştır. Sisi rejimi Amerikan yönetiminin fonlarını karşılıksız bırakmayarak ABD'nin Kudüs'ü İsrail'in başkenti, Golan Tepeleri'ni de İsrail toprağı olarak tanımasına sessiz kalmıştır. Sisi ayrıca İsrail'le diplomatik ilişkilerini de üst düzeyde tutmaya devam etmektedir. Mısır bugün Suudi Arabistan ve BAE ile birlikte bölgedeki ABD çıkarlarına hizmet etmektedir.

Körfez Ülkeleriyle İlişkiler

1928 yılında Hasan el-Benna tarafından kurulan Müslüman Kardeşler, günümüze değin Mısır toplumunun entelektüel kesimini oluşturmuştur ve ekonomi, eğitim, sağlık gibi toplumun kılcal damarlarını teşkil eden alanlarda ciddi bir etkinliğe sahip olmuştur. Bu durum Müslüman Kardeşler'in bölge halkları üzerinde de etkili ve yönlendirici olmasını sağlamış-

tır. Müslüman Kardeşler'in eğitimli ve sosyal tecrübe sahibi bir kesim olması yanı sıra siyasal düzlemdeki duruşu da onu Vahhabi-Selefi ekolden ayırmıştır. Suudi Arabistan "İslam şeriat"ının ülkede resmî olarak var olması gerektiği söylemi üzerinden bir siyasal vizyon tanımlamakla birlikte, iktidardaki hanedan üyelerinin uygulamaları, halka "siyasal hak" tanımlaması yapmamaktadır. Oysa Müslüman Kardeşler'in söylemlerinde hususi olarak "şeriat" vurgulaması yapılmazken siyasal vizyon "adalet, özgürlük, demokrasi" gibi ilkeler üzerinden tanımlanarak halkın siyasal hakları tanınmıştır. Dolayısıyla bu durum Suudi Arabistan, BAE gibi bazı ülkeler için Müslüman Kardeşler'i güçlü bir rakip haline getirmiştir.

Hüsnü Mübarek'in iktidara geldiği dönemde Mısır'ın Arap ülkeleri nezdindeki itibarı, Camp David Anlaşması sebebiyle sarsılmış durumdaydı. Öyle ki Mısır, Arap Ligi'nden çıkarılmış ve bölgedeki eski gücünden eser kalmamıştı. Mübarek, gerilen ilişkileri dikkate alarak inşa ettiği politikalar neticesinde bölge ülkeleriyle ilişkileri geliştirmiş ve o zamanki adıyla İslam Konferansı Örgütü'ne ve Arap Birliği'ne (1989) tekrar üye olmuştur. Bununla birlikte ABD ile her daim yakın bir ilişki yürüten Mübarek yönetimi, özellikle Körfez ülkeleriyle ortak bir paydada daha buluşmuştur. Halkın iradesinin yok sayıldığı otoriter rejimler olmaları ve ortak müttefiklerinin varlığı, Arap Birliği ülkeleri ve Mübarek Mısır'ının iyi ilişkiler içinde olmasını sağlamıştır.

Arap Baharı sürecinin başlaması ve özgürlük arayışının bölgedeki birçok ülkede karşılık bulması, adaletle hükmetmeyen bölge yöneticileri açısından

tehlike arz etmeye başlamıştır. Zira hak taleplerinin domino etkisi oluşturarak baskıcı rejimlerin hâkim olduğu bütün bölge ülkelerine sirayet etmesinden endişe edilmiştir. Bu sebeple Suudi Arabistan, BAE gibi ülkeler devrimlerin karşısında yer almış ve yıkılmak istenen otoriter rejimlere destek olmuşlardır.

Mısır'da halk sokaklara çıkmaya başladıktan sonra Suudi Arabistan Kralı Abdullah, Mübarek'i arayarak göstericileri "Mısır'ı istikrarsızlığa sürüklemek isteyen casuslar" olarak tanımlamış ve ülkesini seven herkesin Mısır hükümetinin yanında yer alması gerektiğini söylemiştir. Filistin Otoritesi Devlet Başkanı Mahmut Abbas da Mübarek'i telefonla arayarak desteğini bildirmiştir. Bu süreçte bazı Arap ülkelerinin Mısır'a ekonomik yardımları devam etmiş ancak bütün bunlara rağmen halkın başlattığı devrim hareketi başarıya ulaşmıştır.⁴⁵

Körfez ülkeleri -Umman'ın tarafsız tutumu bir tarafta bırakılırsa- Suudi Arabistan, BAE, Kuveyt ve Bahreyn, Mübarek rejiminin yanında, devrimin karşısında yer alırken sadece Katar, devrime destek olmuştur. Katar, bölgede Müslüman Kardeşler'e yakınlığıyla bilinmektedir. Müslüman Kardeşler ideolojisine sahip birçok kişi Katar'da önemli görevlere gelmiş ve ülkede pek çok alana nüfuz etmiştir. Suudi Arabistan ve BAE, Müslüman Kardeşler'i terör örgütü ilan ederken Katar, hareketin öncülerinden Yusuf el-Karadavi'ye yıllardır ev sahipliği yapmaktadır. Katar ayrıca, elindeki yumuşak güç unsurlarını da kullanarak devrime destek olmuştur. Bir Katar kanalı olan *Al Jazeera*, bu dönemde devrimlerin yanında durarak izlediği yayıncılık politikasıyla adından söz ettirmiştir.

Mısır tarihindeki ilk özgür cumhurbaşkanlığı seçimlerinde ciddi bir desteğe sahip olan Müslüman Kardeşler üyesi Muhammed Mursi, bölgedeki birçok Arap rejimi tarafından rahatsızlıkla karşılanmıştır. Bu süreçte Suudi Arabistan Mısır'daki Selefi gruplara Müslüman Kardeşler'e gidecek oyları bölmek üzere siyasete girmeleri için ciddi destek vermiş ve bu gruplara ekonomik anlamda da önemli bir para akışı sağlamıştır. BAE de cumhurbaşkanlığı seçimlerinde Mursi'nin rakibi olan ve *fülulun* (Mübarek döneminden kalma rejim unsurları) temsilcisi olarak görülen Ahmed Şefik'e ev sahipliği yaparak Mursi karşıtlığında yerini almıştır. Mursi'nin cumhurbaşkanı seçilmesinin ardından Dubai Polis Şefi Dahi Halfan'ın *Twitter* üzerinden yaptığı; "Eğer Körfez'in güvenliğine zarar vermeye kalkarlarsa dizlerine kadar kana bulanacaklar." ve "Talihsiz bir seçim. Bu seçimin sonuçları sıradan fakir insanlar için umut olamayacak." şeklindeki açıklamaları, iki ülke arasında diplomatik krize sebep olmuştur.⁴⁶

Muhammed Mursi, dengeli bir siyaset izlemek adına ilk resmî yurt dışı ziyaretini Suudi Arabistan'a yaparken aynı zamanda İran'la da ilişkileri normalleştirmek için çaba sarf etmiştir. Mursi'nin çok yönlü bölge politikalarından belki de en önemlisi, iç savaşın devam ettiği Suriye ile ilgili tavrıdır. Mursi, cumhurbaşkanı seçildiği ilk andan itibaren Beşşar Esed rejimiyle alakalı sert söylemlerde bulunmuş ve bu rejimin karşısında yer almanın siyasi değil ahlaki bir vecibe olduğunu belirtmiştir. Öte yandan aralarındaki görüş ayrılıklarına rağmen Mısır İran'la ilişkilerini oldukça ilerletmiş ve Şubat 2013'te Ahmedinejad,

“Mısır’ın Suriye krizinin çözümü için önemli bir aktör olduğu ve dörtlü grubun içinde yer alması gerektiği” yönünde bir açıklamada bulunmuştur. Fakat bu durum uzun sürmemiş ve Mursi 15 Haziran 2013’te Şam hükümetiyle bütün ilişkileri kestiklerini açıklamıştır.⁴⁷

Mursi’nin kısa süren iktidarının askerî darbeyle son bulmasının ardından Sisi’yi ilk tebrik eden isimlerden biri Suudi Arabistan Kralı Abdullah olmuştur. Kral Abdullah, daha önce Arabistan’da askerî ataşelik yapmış olan Sisi’ye “ülkeyi nereye varacağı belli olmayan bu tünelden çıkardıkları için” teşekkür etmiş ve sonraki dönemde Mısır’da Müslüman Kardeşler’e yönelik sürdürülen adaletsiz uygulamaları “terörle mücadele” olarak değerlendirerek darbecilere desteklerini sunmaya devam etmiştir.

Suudi Arabistan, BAE ve Kuveyt’in darbe yönetimine 14 milyar dolarlık yardımı ise, askerî yönetimin Mısır halkı nezdinde meşrulaşmasını sağlamaya yönelik bir çabadır. Hatta AB’nin Mısır’la ilişkilerini gözden geçireceğini açıklaması üzerine Suudi Arabistan Dışişleri Bakanı’nın “Arap ve Müslüman ülkeleri zengindir... Mısır’a yardım etmekten çekinmeyiz. Müslüman Kardeşler halkı korkutuyor ve terör estiriyor.” şeklindeki açıklaması, yardımların boyutunu ve devam edeceğini ortaya koymuştur.⁴⁸

Müslüman Kardeşler’e yakın politikaları ile bilinen Katar, darbe sonrasında geçici cumhurbaşkanı Adil Mansur’a tebrik mesajı göndermiş ve Mısır İçişleri Bakanı’na düzenlenen intihar saldırısını kınamıştır. Fakat *Al Jazeera*’nın Müslüman Kardeşler yanlısı ve

darbe karşıtı söylemleri devam etmiştir. Öyle ki bu durum iki ülke arasında bir krize sebep olmuş ve *Al Jazeera* gazetecileri olan Mısırlı Baher Mohamed, Kanadalı Muhammed Fehmi ve Avustralyalı Peter Greste 412 gün boyunca Mısır'da hapis tutulmuştur.⁴⁹

Katar'ın Müslüman Kardeşler politikaları Mısır'la birlikte bölgenin diğer ülkeleriyle de sorun yaşamasına sebep olmuştur. 2014 yılında yapılan Körfez İşbirliği Konseyi toplantısının ardından Suudi Arabistan, BAE ve Bahreyn'in ortak açıklamasında Katar, bölgedeki ülkelerin güven ve istikrarını bozmakla, 2013 Kasım ayındaki mutabakata uymamakla suçlanmıştır. Açıklamada ayrıca Körfez ülkelerinin güvenlik ve istikrarı için Müslüman Kardeşler'e destek verilmemesi gerektiği vurgulanırken, 2 Şubat'ta Katar'ın Abu Dabi'deki büyükelçisine Dünya Müslüman Âlimler Birliği Başkanı Yusuf el-Karadavi'nin Müslüman Kardeşler yanlısı açıklamalarından rahatsızlık duydukları iletilmiştir. 5 Mart 2014 tarihinde ise söz konusu üç ülke, büyükelçiliklerini Katar'dan çektiklerini açıklamıştır.⁵⁰ Bunun üzerine Katar, yedi Müslüman Kardeşler üyesinin ülkeden ayrılmasını istemiş ve *Al Jazeera* da Mısır'a yönelik yayın dilini yumuşatmıştır. Fakat Suudi Arabistan ve BAE bu adımları yeterli görmemiş, bunun üzerine Katar, Mısır cumhurbaşkanıyla görüşmek üzere elçi göndermek durumunda kalmıştır. Böylelikle kriz sonlanmış ve üç Körfez ülkesi elçilerini Doha'ya geri göndermiştir. Benzer bir durum 5 Haziran 2017'de de yaşanmıştır. Suudi Arabistan, BAE, Bahreyn ve Mısır, Katar'la bütün diplomatik ilişkilerini kestiklerini, bütün hava ve deniz sınırlarının kapatıldığını duyurmuştur. Taraflar

arasında üst düzey temaslar sürdürülse de Katar'a uygulanan ambargo hâlen büyük oranda devam etmektedir.

23 Ocak 2015'te Suudi Arabistan Kralı Abdullah'ın vefat etmesi üzerine yerine oğlu Selman geçmiştir. Sisi'nin Kral Abdullah'ın cenazesine katılmaması, Kral Selman'ın ise Sisi yanlısı olduğu bilinen bazı kişileri görevden alması ve önceki dönemde Mısır'daki darbeye karşı olduğu için görevinden uzaklaştırılan bazı kişileri görevlerine geri getirmesi gibi gelişmeler, iki ülke arasındaki ilişkilerin Kral Abdullah döneminden farklı olacağı şeklinde yorumlanmıştır. Mısır ekonomik desteğine muhtaç olduğu Suudi Arabistan'ı, Suudi Arabistan da bölgede artan İran/Şii tehdidine yönelik gerçekleştireceği eylemlerinde bir müttefik olan Mısır'ı kaybetmeyi göze alamayacağından ilişkiler düşünüldüğü gibi olumsuz ilerlememiştir. ABD'nin bölgedeki politikalarını kurduğu sacayakları olan Mısır, Suudi Arabistan ve BAE, Ortadoğu'da Batıcı kimliğin temsilcisi ve Filistin-İsrail sorunu gibi kadim bölgesel sorunlarda yönlendirici olma amacı gütmektedirler.

Mısır, askerî darbe ve sonrasında Körfez bölgesinden gelen para akışını karşılıksız bırakmayarak Cemal Kaşıkçı'nın öldürülmesi hadisesinde Suudi Arabistan yönetiminin yanında yer almış; 2016'da tartışılmaya başlanan Tiran ve Sanafir adalarını da Suudi Arabistan yönetimine bırakmıştır.⁵¹ Tiran ve Sanafir adaları Akabe Körfezi'nin Kızıldeniz'e açıldığı yerde olmaları hasebiyle stratejik olarak önemli bir konumda bulunmaktadır. Mısır halkı Sisi'yi Mısır'ın topraklarını satmakla suçlayarak bu kararı protesto

etmiştir. Sisi bu adaların tarihî olarak Suudi Arabistan'a ait olduğunu söyleyerek kendini savunmaya çalışsa da söz konusu karar Mısır açısından büyük bir başarısızlık olarak yorumlanmıştır.

Filistin ve İsrail ile İlişkiler

Filistin meselesi, Arap ülkeleri arasında geçmişten bu yana önemini her dönemde sürdüren ve sürekli olarak güncelliğini koruyan yegâne konudur. Bölgedeki güç mücadelelerinde, ülkelerin ikili ilişkilerinde Filistin meselesi hep başat bir rol oynamıştır. Mısır için Filistin meselesi kimi dönem bir güç unsuruna dönüşürken kimi dönem de büyük bir sorun hâline gelerek Mısır'ın imajını olumsuz etkilemiştir.

Hüsnü Mübarek iktidara geldiği ilk yıllarda bölge ülkeleri nezdinde Mısır'a dair olumsuz havayı yumuşatmak için dengeli bir politika izleme çabasına girmiş ve ABD-İsrail yanlısı imajından uzaklaşmak adına bazı politikalar geliştirmiştir. Mübarek, farklı aktörlerle de etkileşime girmesine rağmen bunlar uzun soluklu olmamış ve ara ara ciddi adımlar atılsa bile ilişkilerde istikrar sağlanamamıştır. Özetle Mısır'ın İsrail'e yakın durma siyaseti hep sürmüştür.

29 Ocak 2009'da dönemin Türkiye Başbakanı Recep Tayyip Erdoğan'ın Davos'taki "Gazze: Ortadoğu Barış Modeli" panelinde dönemin İsrail Cumhurbaşkanı Şimon Peres'e yönelik "One Minute" çıkışı, Arap coğrafyasında çok ciddi bir karşılık bulmuştur. Ardından 30-31 Mayıs 2010 tarihinde, içinde 37 farklı ülkeden 700'e yakın gönüllü aktivistin bulunduğu yardım filosuna Siyonist rejim askerlerinin

uluslararası sularda saldırması ve filo gemilerinden Mavi Marmara'da 10 Türk vatandaşının şehit edilmesi, onlarca kişinin yaralanması; Filistin-İsrail meselesinde Türkiye'yi birincil söz söyleme konumuna getiren bir gelişme olmuştur. Bu durum Mısır'ın Filistin üzerinden uluslararası düzlemde güç devşirmesinin de önüne set çekmiştir.

Bu nedenle 2011'de Mısır'da devrime giden süreç, Filistin Otoritesi Başkanı Mahmud Abbas ve İsrail yönetimi için oldukça endişe verici olmuştur. Zira iki taraf açısından da avantajlı bir isim olarak görülen Mübarek'in saf dışı bırakılması durumunda yerine gelebilecek alternatiflerin iki tarafın da hareket alanını daraltmasından endişe edilmiştir. Özellikle de Müslüman Kardeşler'in iktidara gelmesi, Hamas'ın bölgede diyalog kurabileceği bir aktörün oluşması anlamına gelebilir ve dolayısıyla Hamas'ın gücünü arttırmasının yolu açılabilir şeklinde bir endişeye sebep olmuştur. İsrail ve Batı'daki lobileri, Mısır gibi stratejik bir partneri kaybetmemek adına, 25 Ocak Devrimi'ne giden süreçte otoriter bir sistemi demokratik bir rejime tercih ettiklerini açıkça ortaya koymaktan çekinmemiştir.

Devrim sonrası yönetime gelen Yüksek Askerî Konsey, Mısır halkının Filistin'de yaşananlara yönelik öfkesini yatıştırmak amacıyla 2011 baharında Refah Sınır Kapısı'nın açılmasına karar vermiştir.

Mursi döneminde ise, İsrail'in Kasım 2012'deki Filistin saldırısına kadar, sınır kapısı zaman zaman açılmış ve Hamas ve el-Fetih arasındaki uzlaşma görüşmelerine destek olunmuştur. Mursi dış politi-

kada yürüttüğü denge siyasetinin bir yansıması olarak ilk aşamada İsrail'e yönelik olumsuz bir tavır benimsememiş, meseleye filî olarak dâhil olmamayı tercih etmiştir. Fakat İsrail'in Kasım 2012'deki Gazze saldırısı sonrasında Mısır, aktif bir duruş sergilemiş ve Mursi her fırsatta Gazze'nin yalnız olmadığını ifade etmeye başlamıştır.

İsrail saldırısı henüz devam ederken ve Gazze bombardıman altındayken Mısır Başbakanı Hişam Kandil Gazze'yi ziyaret etmiş ve Filistin halkının yanında olduklarını dile getirmiştir. Bununla birlikte Mısır, istişare için büyükelçisini geri çağırması ve BM Güvenlik Konseyi ile Arap Birliği'nin toplanmasını istemiştir. Mursi'nin bu çağrıları karşılık bulmuş ve Arap Birliği 17 Kasım'da dışişleri bakanları düzeyinde acil toplanmıştır. Toplantı sonucunda pratik adımlar yerine sadece kınama kararı alınması, Türkiye başta olmak üzere birçok kesimin eleştirilerine sebep olmuş, bunun üzerine Arap Birliği hızlıca Gazze'yi ziyaret kararı almıştır. Çok sayıda Arap ülkesi dışişleri bakanının Arap Birliği Genel Sekreteri Nebi'l el-Arabi öncülüğünde 20 Kasım'da Gazze'ye gerçekleştirdiği ziyarete Türkiye de katılmıştır. İsrail'in bölgedeki ağırlıklı gücüne karşılık, heyetin temsil ettiği birlik görüntüsü, güçleri dengeleyici önemli bir gelişme olmuştur.

Bu noktada saldırıların devam ettiği 17-18 Kasım 2012 tarihlerinde dönemin T.C. Başbakanı Recep Tayyip Erdoğan'ın Mısır'a gerçekleştirdiği ziyaret oldukça önem arz etmektedir. Farklı alanlarda pek çok iş birliği kararına varılan bu ziyaretin en önemli gündem maddelerinden biri de şüphesiz İsrail'in

Gazze saldırısı olmuştur. Görüşmeler sonrasında Mursi'nin, "İsrail bilmelidir ki, bölge ülkeleri eski bölge ülkeleri değil, liderleri de eski liderler değildir. Gazze'ye saldırı devam ederse İsrail bunun sonucuna katlanmak durumundadır. Bu konuda, her iki ülkenin çabalarının birleştirilmesi ve ortak adımlar atılması hususunda birçok meseleyi ele aldık." açıklaması, konu üzerine Mısır ve Türkiye'nin iş birliğini net bir şekilde ortaya koymuştur. Daha sonra Katar'ın da destek vermesiyle Mısır, İsrail ile Filistin arasında arabulucu olmuş ve 21 Kasım 2012'de ateşkes sağlanmıştır.⁵²

Anlaşmaya göre İsrail, işgal ve kişilerin hedef alınması da dâhil Gazze'ye yönelik bütün operasyonlarını durduracak, Filistinli gruplar da İsrail'e yönelik bir saldırıda bulunmayacaktı. Kapıların açılması, insan ve emtia geçişinin kolaylaştırılması, insanların hareket alanının kısıtlanmaması ve sınır bölgelerinin hedef alınmaması gibi maddeler de ateşkesin diğer unsurlarındandı. Mısır bütün taraflardan anlaşmaya uyacaklarına dair söz almış ve tarafların anlaşmayla alakalı meselelerini, müzakerelerin takibi için Mısır'a götürmelerine karar verilmiştir.⁵³

Mursi'ye -özellikle Filistin meselesiyle ilgili yaşananlara fiilî olarak dâhil olmasından kısa bir süre sonra- askerî darbeye görevinden el çektirilmiştir. Mısır halkının Filistin meselesine bakışı ilk defa Mursi döneminde iktidarın politikalarıyla uyumlu olmuştur. Fakat Sisi döneminde bu durum yeniden Mübarek dönemine benzer bir hâle evrilmiştir. Üstelik Mübarek döneminde Gazze'ye kısmen de olsa tıbbi malzeme geçişine izin verilmesine rağmen

Sisi döneminde yüzlerce tünel imha edilmiş ve Refah Kapısı neredeyse devamlı olarak kapalı tutulmuştur.

Sisi 2013 yılından bu yana Filistin meselesini bir dış politika unsuru olarak görmekten ziyade, iç politikayla bağdaştırarak Müslüman Kardeşler'in Hamas'la yakın ilişki içerisinde olduğunu, dolayısıyla Mısır'ın güvenliğini tehdit ettiğini savunmuştur. Öyle ki, Sina'da gerçekleşen şiddet olaylarının sorumlusu olarak Hamas gösterilmiştir. Bir grubun Sina Yarımadası'nda Mısır ordusuna yönelik militarist eylemlerini yoğunlaştırmasını Hamas'ın terör eylemleri olarak yansıtan Mısır yönetimi, yoğun güvenlik önlemlerini bu bölgeye değil Gazze Şeridi'ne yönlendirmiştir.

İnsan Hakları İzleme Örgütü'nün raporuna göre, Temmuz 2013-Ağustos 2015 arasında Gazze Şeridi boyunca uzanan Sina Yarımadası'ndaki en az 3.325 ev, apartman ve ofis, "tampon bölge" oluşturmak adına Mısır güçleri tarafından tahrip edilerek aileler zorla tahliye edilmiştir. Ayrıca ortada bir ispatı olmamasına rağmen Mısır yönetimi Sina'ya silah ve savaççı aktarıldığı gerekçesiyle Gazze'nin mal ve yiyecek temin edebildiği tek yol olan tünellere su sıkılmıştır.⁵⁴

Sisi'nin 2014 yılındaki İsrail'in Gazze saldırısından günler sonra sadece birkaç saatliğine Refah Kapısı'nı açması, fakat yardımların geçişine izin vermemesi; Mısır'ın İsrail yanlısı ve Filistin halkı karşıtı politikalarının açık bir göstergesi olmuştur. Bölgede elini güçlendirebilmek adına arabuluculuk ro-

lüne bürünmeye çalışan Sisi'nin Hamas'ı muhatap kabul etmemesi ve Mısır medyasında Hamas karşıtı söylemlerin devam etmesi, taraflar arasında ateşkesi mümkün kılmamıştır. 5 Ağustos'ta gerçekleşen ateşkesteki ise Mısır'ın etkin bir rolü bulunmamıştır.

Bu sıcak dönemde Filistin lideri Mahmud Abbas'ın darbeye görev bıraktırılan "Mursi'nin Filistin meselesini kendi cemaatinin çıkarı için kullandığı, Sisi'nin ise meseleye bir devlet adamı olarak yaklaştığı" açıklaması, durumu resmeden oldukça dikkat çekici bir gelişme olmuştur. Abbas aynı açıklamada, yukarıda bahsi geçen Mısır'ın muhtemel "tampon bölge" uygulamasına destek vererek evlerden zorla tahliye edilmelerin devam etmesi ve tünellerin yıkılması gerektiğini de ifade etmiştir.⁵⁵

Bugün gelinen noktada Mısır, 2018 yılından itibaren Hamas ve Fetih arasındaki "ulusal uzlaş" görüşmeleri ile Hamas ve İsrail arasındaki "ateşkes" görüşmelerine arabuluculuk yapmaya devam etmektedir. Ayrıca Kasım 2018 ve Mart 2019'daki İsrail'in Gazze'ye yönelik saldırıları da Mısır'ın arabuluculuğunda çözümlenen krizlerdir.

Öte yandan Mısır ve İsrail arasında son birkaç yılda ön plana çıkan en önemli iş birliklerinden biri de Doğu Akdeniz enerji kaynakları üzerine olmaktadır. Bu çerçevede Eylül 2018'de İsrail'den Mısır'a 15 milyar dolarlık gaz ihracatını sağlayacak anlaşma imzalanmıştır.

ABD Jeolojik Araştırmalar Merkezi'ne göre Levant bölgesinde toplam 3,45 trilyon metreküp doğal gaz; 1,7 milyar varil petrol ve hidrokarbon

bulunmaktadır. Konumu itibarıyla bölgenin odak noktasında yer alan Kıbrıs'taki siyasi belirsizlikler ve münhasır ekonomik bölgelerin ilanıyla ilgili hukuki bir zemin bulunmayışı, birçok ülkenin bölgede etkinlik kurmasını kolaylaştırmaktadır. 2018'de İsrail, İtalya, Yunanistan, Mısır ve Güney Kıbrıs Rum Yönetimi arasında, Türkiye devre dışı bırakılarak, doğal gazın Avrupa'ya taşınmasıyla ilgili toplantılar gerçekleştirilmiştir. Doğu Akdeniz gazının Türkiye üzerinden Avrupa'ya taşınması hem finansal hem teknik açıdan daha uygun olsa da Türkiye'yi süreçte dâhil etmemek ve enerjide Türkiye'ye bağlı kalmamak adına bölgeden çıkarılan gazın Akdeniz'in altından "EastMed" adı verilen boru hattıyla taşınmasına karar verilmiştir.

Ocak 2019'da İsrail, Güney Kıbrıs, Yunanistan, İtalya, Ürdün, Filistin ve Mısır'ın katılımıyla Kahire'de "Doğu Akdeniz Gaz Forumu" kurulmuştur. İsrarla görüşmelerin dışında tutulmaya çalışılsa da hem coğrafi konumu hem de Kıbrıs meselesinde garantör ülke olması hasebiyle Türkiye'nin Doğu Akdeniz'deki bu enerji rekabetinde diplomatik, askerî ve teknolojik tedbirleri alarak mevcut güç mücadelesinde kritik bir noktada konumlanması kaçınılmaz görünmektedir.

Türkiye ile İlişkiler

Soğuk Savaş döneminde bölgede birbirine rakip olan Türkiye ve Mısır, düşük düzeyli ekonomik ilişkiler dışında köklü bir uzlaşma içinde olmamıştır. Mübarek döneminde (1981'den itibaren) Türkiye-Mısır ilişkilerinin ciddi ve samimi bir ortaklık zeminine dayan-

dığını söylemek mümkün olmasa da bazı alanlarda ortaklıkların gerçekleştirildiği ifade edilebilir. 2005 yılında iki ülke arasında ticaret hacmini arttıran bir anlaşma imzalanmış ve devrime kadarki süreçte de ara ara karşılıklı resmî ziyaretler gerçekleştirilmiştir.

Türkiye, oluşturmaya çalıştığı demokrasi yanlısı profille bölge aktörleri arasında yalnız kalmıştır. Zira bölgedeki ülkeler ya belli bir ailenin üyeleri tarafından (Suudi Arabistan örneğinde olduğu gibi) ya da seçim olmaksızın başa gelen ve ancak öldüklerinde yönetimi bırakan yöneticilerin olduğu (Mısır, Suriye) otoriter rejimler tarafından yönetilmekteydi. Arap Baharı ile başlayan süreç, Türkiye tarafından, coğrafyanın belirsiz geleceği için adaletin ve özgürlüklerin tesis edilmesi umudu taşıyan bir ışık olarak kabul edilmiştir. Arap Baharı başarıya ulaştığı takdirde Türkiye'nin yeni kurulacak rejimler için örnek temsil edeceği ve dış politikada yeni partnerlere sahip olacağı değerlendirilmiştir.

Türkiye, Mısır'da gerçekleşen ilk gösterilerden itibaren özgürlük talebinde bulunan halkın yanında yer almış ve gösterilerin başladığı hafta Recep Tayyip Erdoğan, Mübarek'i halkın iradesine karşı gelmeye çağırarak ilk lider olmuştur.

Devrimin başarıya ulaşmasından 2013'teki askerî darbeye kadar olan süreç, Türkiye-Mısır ilişkilerinin en olumlu seyrettiği, birçok konuda ortak politikalar geliştirildiği bir dönem olmuştur. Mursi cumhurbaşkanı seçildikten sonra, Mısır'a ilk resmî ziyaret yine T.C. Cumhurbaşkanı Abdullah Gül tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu dönemde, iki ülke arasında birçok üst düzey ziyaret yapılmıştır. Özellikle 13 Eylül

2011'de resmî takvimde yer almamasına rağmen dönemin Başbakanı Recep Tayyip Erdoğan'ın Mısır ziyareti dikkat çekicidir. Bu ziyaret Mısır halkı tarafından büyük ilgiyle takip edilmiş ve Erdoğan'ı binlerce kişi karşılamıştır. Görüşmelerde Mısır'a "laiklik" tavsiyesinde bulunan Erdoğan, sonraki dönemde Mursi'yi AK Parti kongresine davet etmiştir. Mursi burada Erdoğan'a devrime verdiği destekten ötürü teşekkür etmiş ve iki ülke arasındaki iş birliği farklı alanlarda da sürdürülmüştür. Suriye meselesinde dörtlü meclisin oluşturulması, 2012 yılında İsrail'in Gazze'ye saldırısında ortak bir söylem dilinin geliştirilmesi gibi bölgesel sorunlara dair yeni bir anlayış inşa edilmeye çalışılmıştır.

2013 yılı Temmuz ayında Mısır'da gerçekleştirilen askerî darbeye en fazla tepki gösteren de yine Türkiye olmuştur. Türkiye, darbecileri kesinlikle meşru görmeyerek Mursi'yi meşru cumhurbaşkanı olarak kabul ettiğini her fırsatta dile getirmiştir. Ahlaki bir zeminde duran Türkiye, askerî darbe karşıtı tutumunda yalnız kalmıştır. Zira bölgede ekonomik refahın en yüksek olduğu Körfez ülkelerinin tamamına yakını darbe rejiminin yanında yer almıştır. Sadece Katar, Türkiye'yle benzer bir yaklaşım sergilemiştir. Konuyla alakalı T.C. Dışişleri Bakanlığı'ndan bir yetkilinin, "Mısır konusunda yalnız kalmış olabiliriz ama bu aslında gurur duyulabilecek bir yalnızlıktır. Darbeye darbe diyerek ve demokratik ilkeleri özümsemiş ilkeli bir ülke olarak bu tavrımızın tarihsel öneminin farkındayız." şeklindeki açıklaması, meselenin hükümet nezdindeki karşılığını açıkça göstermiştir.⁵⁶

Askerî darbe sonrasında Türkiye ve Mısır, karşılıklı olarak büyükelçilerini geri çağırmıştır. Ankara ilkesel tutumun yeterli olduğunu, resmî tutumu daha fazla tırmandırmamak gerektiğini, ayrıca bölgedeki gelişmeleri yakından takip etmenin önemini göz önünde bulundurarak üç hafta içerisinde büyükelçiyi Mısır'a geri göndermiştir. Fakat Mısır Dışişleri Bakanlığı 23 Kasım'daki bildirisinde, "Türkiye'nin uluslararası toplumu Mısır'ın çıkarlarına karşı teşvik etmesi, ülkede istikrarsızlık için çabalayan grupların toplantılarına destek vermesi ve aşağılayıcı açıklamalarda bulunması kabul edilemez."⁵⁷ ifadelerine yer verilerek Türk büyükelçisinin ülkede istenmeyen kişi (*persona non grata*) ilan edildiği ve ilişkilerin maslahatgüzar seviyesine indirildiği açıklanmıştır. Bu gelişme üzerine Türkiye de Mısır'a aynı şekilde karşılık vermiştir. Türkiye'nin Kahire büyükelçiliği faaliyetlerini hâlen maslahatgüzar seviyesinde sürdürmektedir.

Türkiye'nin hem Müslüman Kardeşler'e yönelik baskıcı ve adaletsiz uygulamaların devam etmesi hem ülkedeki insan hakkı ihlallerinin giderek artması hem de kendi tarihinde birçok defa tecrübe ettiği askerî darbelerle gelen rejimlere yönelik olumsuz algısı, Mısır ve Türkiye arasındaki gerilimli havanın sürmesinde etkili olmuştur. Öyle ki bu durum Mısır halkının Türkiye algısını da bir hayli etkilemiştir.

Arap Baharı'na verdiği destekle Ortadoğu'daki olumlu imajını güçlendiren Türkiye'nin sonraki dönemde bu durumu muhafaza edip edemediği ise bugün hâlâ önemli bir soru işaretidir. Ancak Mısır özelinde bu algının olumsuz bir yöne evrildiği orta-

dadır. 2011 ve 2012 yıllarında %80'lerde seyreden olumlu hava, 2013'te %38'e kadar gerilemiştir. Mısır rejiminin Türkiye'nin söylemlerini içişlerine müdahale olarak değerlendirmesi, halkın belli kesimini de bu şekilde düşünmeye sevk etmiştir.

Zaman zaman olumlu sayılabilecek küçük adımlar atılsa da iki ülke ilişkilerinin düzeltilmesi, ancak 2015 yılında Suudi Arabistan kralının değişmesinden sonra gündeme gelmiştir. Suudi Arabistan'ın farklı unsurlar üzerinden bölgedeki kadim rakibi İran'la daha çok karşı karşıya gelmesi, Kral Selman'ı bölgedeki etkinliğini arttırmak maksadıyla yeni partnerler aramaya yöneltmiş ve bu minvalde Suudi Arabistan, Türkiye ile ilişkilerini daha da yakınlaştırma çabasına girmiştir. Mezhepsel politikalar izlemediğini her seferinde dile getiren Türkiye hükümeti, bu yıllarda İran'la ekonomik anlamda iş birliğini sürdürmekle birlikte İran'ın bölgedeki istikrarsızlaştırıcı politikalarını dengelemek adına ve öncesinde Rusya ile yaşanan kriz sebebiyle yeni stratejik ortaklar bulma arayışı içerisinde olduğundan Suudi Arabistan'la ortaklığa olumlu yaklaşmıştır. Fakat iki ülke arasında Mısır'a dair farklılaşan politikalar sorun teşkil etmiştir. Kral Selman olumsuz havayı dağıtmak ve üçlü ittifakın yollarını aramak adına iki ülke arasında "mekik diplomasisi" yürütmüş ve Mısır-Türkiye arasındaki ilişkilerin normalleştirilmesi konuşulmaya başlanmıştır.

Kısmen olumlu bir havanın hâkim olduğu bu süreçte, Türkiye'de 15 Temmuz darbe girişimi yaşanmıştır. Girişim henüz bastırılmamış veya başarıya ulaşmamışken Sisi rejimine yakın televizyon kanallarında Türkiye'de bir darbenin gerçekleştiği ve Recep Tayyip

Erdoğan'ın Almanya'ya kaçtığı gibi asılsız haberlere yer verilmiş, hatta kutlamalar yapılmıştır. Bu durum, doğal olarak darbe girişimi öncesinde dile getirilen normalleşme söylemlerinin de rafa kaldırılmasına sebep olmuştur.

ABD, İsrail, Suudi Arabistan, BAE ve Mısır iş birliğine karşı Suriye savaşının etkisiyle Rusya, Türkiye ve İran'ın stratejik iş birliğinin artması, bölgede iki taraflı politika anlayışını doğurmuştur. Suriye krizi, Doğu Akdeniz enerji kaynaklarının paylaşımı, Sisi rejiminin muhaliflere yönelik baskısını arttırarak devam ettirmesi gibi sebepler, iki ülke arasındaki gerilimin sürmesinde etkili olmaktadır.

Sosyoekonomik Durum

Nüfusu yaklaşık 99 milyon olan Mısır'ın ekonomik faaliyetleri Nil Nehri çevresinde ağırlık göstermektedir. Dünya ticaretinin yaklaşık üçte birinin geçiş güzergâhı olarak kullandığı Süveyş Kanalı, Mısır ekonomisinde önemli yer tutmaktadır. Pamuk, pirinç, mısır, buğday gibi tarım ürünleri üreten Mısır'da ayrıca tekstil, turizm, kimyasallar, hidrokarbon ve ilaç endüstrisi de gelir sağlanan önemli alanlardır.

Mübarek iktidarının son dört yılında ekonomi %7 oranında büyümüştür. Bu, olumlu bir gelişme gibi gözükse de mevcut kaynaklar adaletsiz bir şekilde dağıtıldığı için halkın durumunda bir iyileşme yaşanmamıştır. Yönetimle yakın ilişkiler içerisine giren belli bir kesim çok yüksek oranlarda gelir sağlarken halkın büyük bölümü bu maddi kaynaklardan istifade edememiştir. Özellikle Hüsnü Mübarek'in oğlu Cemal Mübarek ve çevresi başta olmak üzere iş dünyası

elitleri ve halk arasındaki dengesizlik, yolsuzlukların artmasıyla daha da derinleşmiştir. Mübarek'in son döneminde devlet kurumlarının ekonomideki varlığından bahsetmek ise çok zor bir hâle gelmiştir. Hiçbir önemli devlet yatırımının yapılmadığı bu süreçte, özel şirketler elindeki yatırımlar ise herhangi bir resmî kurum tarafından ciddi bir şekilde denetlenmemiştir. Ayrıca ilaç, gıda gibi bazı üretim alanları da belli kişilerin veya kuruluşların tekeline bırakılmıştır.

Mübarek, iktidarı süresince yabancı yatırımcıları ülkeye çekmeyi başarmış olsa da kötü yaşam koşulları, işsizlik oranındaki artış gibi halkın hoşnutsuzluğuna sebep olan durumlar sosyoekonomik baskıyı arttırmıştır. Bu ortam da Hüsnü Mübarek'in görevi bırakmasıyla son bulan devrim sürecini beraberinde getirmiştir. 25 Ocak'ta sokaklara çıkan halk iki şey istiyordu; sosyal adalet ve aş (ekmek).

Büyük oranda ekonomik taleplerle gerçekleşen devrim sonrasında halk, çok yüksek bir beklenti içerisine girmişti. Devrimle bir başarı sağlanmıştı ve bu başarı iktidara gelen kişinin halkın taleplerini yerine getirmesiyle devam ettirilmeliydi. Fakat ülkede devam eden belirsiz siyasi süreç ve güvenlik durumu ekonomik büyümeyi sınırlandırmıştır.

Mursi beş aşamalı bir söz vermiştir; bu sözlerin bir kısmını yerine getirirse de bir kısmıyla alakalı stratejileri gerçekleştirmeye iktidar süresi yeterli olamamıştır. Mısır ekonomisi, reformların en az 30 yıl geciktiği ve potansiyel düzeyinin oldukça altında bir seyir izleyen istikrarsız bir yapıya sahiptir. Bu denli büyük yapısal ve yerleşik sorunların çözümü ise uzun süreli politikalar gerektiriyordu.

Mursi, halkın taleplerini karşılamak adına yönetime geldikten hemen sonra doğrudan halka yönelik bazı düzenlemeler yapmıştır. Örneğin emeklilik ikramiyesi 120 cüneyhten 400 cüneyhe çıkarılmış ve bu uygulamadan 32 milyon aile faydalanmıştır; eşi vefat etmiş veya eşinden ayrılmış kadınlara sağlık sigortası sağlanmış, öğretmen ve akademisyenlerin maaşları arttırılmış, bir sonraki yıl için de doktorların maaşları ile alakalı bir düzenlemenin planlaması yapılmıştır. Mübarek döneminde, Mısır'da hemen hemen her köşede görülebilecek seyyar satıcıların durumu önemli bir konuydu ve sokakta satış yapan kişilere hapis cezası veriliyordu. Mursi bu kişilerle ilgili de bir düzenleme gerçekleştirmiş ve devlete güvenmelerini sağlamaya çalışmıştır. Sözleşmeli olarak çalışan 500.000 kişi de devlette kadroya geçirilmiştir.

Bir ülkedeki turizm sektörü o ülkenin "istikrar"ı ile birebir ilişkilidir; dolayısıyla Mısır gibi ekonominin büyük bir kısmı turizme dayalı bir ülkedeki istikrarsızlık en fazla bu sektörü vurmuştur. 2011 yılı itibarıyla ülke içindeki siyasi belirsizlikler turizme yansımış ve turizm gelirlerinde ciddi bir azalma başlamıştır. Mursi'nin cumhurbaşkanlığı adaylığı sürecinde de bazı çevreler, Mursi'nin seçilmesi durumunda turizmin duracağını iddia etmiştir. Mursi'nin cumhurbaşkanlığı sırasında toplamda 12,2 milyon kişi Mısır'ı ziyaret etmiş ve bu süreçte ülke 9,7 milyar dolar gelir elde etmiştir. Oysaki bir önceki yıl ülkeye gelen kişi sayısı 10,9 milyonken elde edilen gelir 9,4 milyar dolar olmuştur.⁵⁸

Ülkede ekonomik sıkıntılar artarak devam ederken 2013'te gerçekleşen askerî darbe sonrasında

da Batılı ülkeler ve Körfez ülkeleri Mısır'a önemli oranda para akışı sağlamıştır. Fakat ülkeye giren bu para, sorunların çözümünde etkili bir şekilde kullanılmamış ve Mısır'da yıllardır süregelen sosyal adaletsizlik, rüşvet, yolsuzluk gibi şikâyetler devam etmiştir.

Mısır'da gayrisafi yurtiçi hasıla (GSYİH) 2011'de %1,8 iken 2017'de %4,2 olmuştur; 2019 yılında da %5,5 olması beklenmektedir. 2017 yılında Mısır, büyüme oranıyla 224 ülke arasında 71. sırada yer almıştır.⁵⁹ Büyüme oranında olumlu bir seyir görülse de yüksek enflasyon bu durumu gölgede bırakmaktadır. 2017 yılının ortalarında %33'lük bir rekoru gören enflasyon oranı, Ocak 2019'da %12,7'lere gerilemiştir.⁶⁰ 2017'de ortalama %23,5 olan enflasyon oranıyla Mısır, dünya genelinde 217. sırada yer almıştır.⁶¹

Mısır, 2017 yılında işsizlik oranı bakımından %12,7 ile dünya genelinde 161. sırada yer almıştır. Fakat bu oranda yıldan yıla düşüş eğilimi gözlenmektedir. 2020 yılında Mısır'daki işsizliğin %8,3'lere kadar gerilemesi beklenmektedir. Ülkedeki vasıfsız iş gücünün tarım alanına yönelmesi ve hizmet sektöründeki yatırımların bu gerilemede etkisi olduğu tahmin edilmektedir. Ancak işsizlik oranı azalsa da özellikle bazı sektörlerdeki ücretlerin çok düşük olması sebebiyle halkın ciddi geçim sıkıntısı çektiği gözlenmektedir.

Mübarek döneminde (2008) nüfusunun %21,6'sı yoksulluk sınırı altında yaşayan Mısır'da bu oran 2012'de %26,3, askerî darbe döneminde ise (2015) %27,8 olmuştur. Mısır'da yönetimler değişse de

halkın kaynaklardan adaletli bir şekilde faydalanamaması ve sorunlara kalıcı çözümler üretilmemesi gibi sebeplerle yoksulluk artmaya devam etmiştir.

Mısır, 2017 yılında 23,3 milyar dolarlık ihracat yapmıştır. En fazla ihracat yaptığı ülke, toplam ihracatının %10,9'unu gerçekleştirdiği BAE'dir. Diğer ihracat ortakları sırasıyla İtalya (%10), ABD (%7,4), İngiltere (%5,7), Türkiye (%4,4) ve Almanya (%4,3) olmuştur. Başlıca ihraç ürünleri ham petrol ve petrol ürünleri, meyve ve sebzeler, pamuk ve tekstil ürünleridir.

Mısır'ın 2017 ithalatı ise 59,78 milyar dolardır. Çin, toplam ithalatın %7,9'unu tek başına karşılamaktadır. Diğer ithalat ortakları sırasıyla BAE (%5,2), Almanya (%4,8) ve Suudi Arabistan'dır (%4,6). Başlıca ithalat ürünleri ise makine ve teçhizat, gıda maddeleri, kimyasallar ve yakıtlardır.⁶²

Mısır'da ekonomik problemlere kalıcı çözümler bulunamamasının yapısal sorunlara yeterince eğilinmemesi ve küresel ekonomiden soyutlanması gibi sebepleri olsa da bu konuda belirleyici olan önemli bir faktör de nüfusun sürekli olarak artmasıdır. Mısır'da 1990 yılında nüfus artış oranı %2,72 iken 2000 yılında bu oran %1,87'ye, 2010 yılında %1,84'e gerilemiş, 2015 yılında tekrar artarak %2,20'ye çıkmıştır. 2000 yılında 69,9 milyon olan Mısır nüfusu 2015 yılında 93,7 milyona kadar yükselmiştir; nüfusun 2020 yılında 100 milyonun üzerine çıkması beklenmektedir.⁶³

2016'da yapılan bir araştırmaya göre Mısır'da çalışanların %15'i devlet kurumlarında, %12'si özel

şirketlerde, %73'ü de resmî olmayan farklı iş gruplarında çalışmaktadır. Farklı iş gruplarında çalışan işçilerin mesai saatlerinde gelişigüzel düzenlemeler yapılabilen ve maaşlar adaletli bir şekilde verilmemektedir. Ayrıca çalışanların sigorta veya tazminat hakları da tanınmamaktadır. Devlet tarafından herhangi bir kontrol veya düzenleme yapılmadığı için pek çok adaletsiz uygulamaya maruz kalan işçiler, geçimlerini sağlayabilmek için bu kurumlarda çalışmaya devam etmek zorunda kalmaktadır. Başka bir seçenek arayanlar ise, genelde Avrupa'ya geçme yollarını araştırmaktadır.⁶⁵

Sonuç ve Tavsiyeler

Mısır sokakları son dokuz yılda “toplumsal devrim” ve “askerî darbe” gibi iki önemli olaya tanıklık etmiştir. 30 yıllık Mübarek iktidarının devrilmesi, halk nezdinde yeni umutları yeşertmiş, ancak ülkenin farklı kimliklere sahip yapısının ortaya çıkardığı çoklu muhalif düzlem ve bölgesel-küresel ölçekte farklı aktörlerin meselelere dâhil olması, ülkede gidişatın yönünü değiştirmiştir. Mısır'da yıllardır çok güçlü ve siyaset üzerinde köklü rollere sahip olan ordu, 3 Temmuz 2013'te darbeyle meşru hükümete görevden zorla el çektirerek ülkeyi yeni bir sürece sokmuştur. “İstikrar”a özlem duyan halkın bazı kesimlerince ordunun yönetime gelmesi olumlu karşılanmış, fakat aradan geçen sürede beklenenin aksine “istikrarsızlık” artmış ve ekonomik sıkıntılar çok ciddi boyutlara ulaşmıştır. Öyle ki halk, zaman zaman temel yaşam gereksinimlerine dahi ulaşmakta güçlük çekmeye başlamıştır.

Darbeci general Abdülfettah es-Sisi'nin 3 Şubat 2019'da parlamentoya sunduğu anayasa değişikliği, 2013 yılında başlayan askerî darbe rejiminin baskıcı yönetimini sürdüreceğinin işareti niteliğindedir. Değişiklik teklifindeki cumhurbaşkanlığı görev süresinin altı yıla uzatılmasını öngören 140. Madde ile Sisi, daha önce getirilen iki dönem kuralı ile 2034 yılına kadar cumhurbaşkanlığı makamında kalabilecektir.⁶⁵

Mısır'da normalleşmenin sağlanabilmesi için öncelikle Sina bölgesinde yürütülen askerî operasyon kapsamında yaşananlar olmak üzere sivillerin ölüne sebep olan tüm müdahalelerin durdurulması gerekmektedir. Hapishane ve tutuklama merkezlerindeki kişilere yönelik -başta kadın ve çocuklar olmak üzere- işkence, cinsel saldırı gibi eylemlere son verilmeli ve hasta mahkûmlara gerekli tıbbi tedavi sağlanmalıdır.

Yargılama süreçlerinde uluslararası ve ulusal yasalara riayet edilmelidir. Ayrıca sivillerin askerî mahkemelerde yargılanması uygulamasına da derhâl son verilmelidir. Zorla kaybedilme ve keyfî tutuklamalar durdurulmalı ve daha önce ihlallere maruz kalan kişilerin akıbetleri kamuoyuyla paylaşılmalıdır.

Başta Rabia katliamı olmak üzere günümüze değin gerçekleşen öldürme, işkence, yaralama, cinsel şiddet gibi hak ihlallerinin sorumlularının adil mahkemeler önünde yargılanması sağlanmalıdır. Uluslararası kuruluşların Mısır'da inceleme ve soruşturma yapma teklifleri kabul edilerek gerekli şeffaflık gösterilmelidir.

Sonnotlar

- ¹ Fulya Atacan, "Mısır'da 25 Ocak Devrimi'nin Arka Planı: Ekmek, Hürriyet, Adalet", Zahide Tuba Kor (ed.), *Ortadoğu Konuşmaları & Bölgesel ve Küresel Perspektiften Arap Baharı*, İstanbul: Küre Yayınları, 2014, s. 108.
- ² Ahmet Yusuf Özdemir, *From Hasan al-Banna to Mohammad Morsi; The Political Experience of Muslim Brotherhood in Egypt*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, Ortadoğu Teknik Üniversitesi, Temmuz 2013.
- ³ Özdemir, 2013.
- ⁴ "Egypt unrest: 846 killed in protests-official toll", BBC, 19.04.2011, <https://www.bbc.com/news/world-middle-east-13134956>
- ⁵ Yavuz Güçtürk, "Devrimden Darbeye Mısır'da İnsan Hakları", SETA, 2016, http://file.setav.org/Files/Pdf/20160125105519_devrimden-darbeye-misirda-insan-haklari-pdf.pdf
- ⁶ Zahide Tuba Kor, *Ortadoğu Konuşmaları & Bölgesel ve Küresel Perspektiften Arap Baharı*, İstanbul: Küre Yayınları, 2014, s. 170-171.
- ⁷ Tom Porteous, "With ongoing chaos and violence in Egypt, where are the police?", Human Rights Watch, 02.07.2013, <https://www.hrw.org/news/2013/07/02/ongoing-chaos-and-violence-egypt-where-are-police>
- ⁸ Güçtürk, "Devrimden Darbeye ...".
- ⁹ "Sisi wins landslide victory in Egypt election", *The Guardian*, 02.04.2018, <https://www.theguardian.com/world/2018/apr/02/sisi-poised-to-declare-landslide-victory-in-egypt-election>
- ¹⁰ "Egypt: Planned Presidential Vote Neither Free Nor Fair", HRW, 13.02.2018, <https://www.hrw.org/news/2018/02/13/egypt-planned-presidential-vote-neither-free-nor-fair>
- ¹¹ 2 Ağustos 2013'te alınan uydu görüntüsüne göre Rabia Meydanı'nda 85.000 kişi vardı.
- ¹² "All According to Plan: The Rab'a Massacre and Mass Killing of Protestors in Egypt", HRW, 12.08.2014, <https://www.hrw.org/report/2014/08/12/all-according-plan/raba-massacre-and-mass-killings-protesters-egypt#page>
- ¹³ "Egypt: Rab'a Killings Likely Crimes Against Humanity", HRW, 12.08.2014, <https://www.hrw.org/news/2014/08/12/egypt-raba-killings-likely-crimes-against-humanity>
- ¹⁴ "Egypt passes law that could shield top military brass from prosecution", *Reuters*, 16.07.2018, <https://af.reuters.com/article/worldNews/idAFKBN1K62JP?fee>

- ¹⁵ Kahire Ceza Mahkemesi 14 Ağustos 2013'te Rabia Meydanı'nda oturma eylemine katıldıkları için 739 kişi hakkında adil olmayan bir şekilde toplu yargılama yaptı. Mahkeme, 75 kişinin idamına, 47 kişinin 25 yıl, 22'si çocuk olmak üzere 612 kişinin de 5 yıldan 15 yıla kadar hapsine karar verdi.
- ¹⁶ Güçtürk, "Devrimden Darbeye ...", s. 68-75.
- ¹⁷ *The Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights (OHCHR)*, A/72/44, paragraf: 58, 2017, <http://docs-tore.ohchr.org/SelfServices/FilesHandler.ashx?enc=dtYoAzP-hj4NMy4Lu1TOebJtOzHl9Ya%2bxza%2bE%2bvtPfEMjvoay0x2i-V30x2zj4TLGEMjRXVex9Q%2fNhnR3%2fZHlww27bw4ZF3htxF-Lucj9b7NxE%3d>
- ¹⁸ "Rights groups call for an investigation into torture allegations of detained minors at the Kom Al-Dikka care facility and their arbitrary transfer to the Marg juvenile penal institution", Egyptian Initiative for Personal Rights, 16.06.2014, <https://eipr.org/en/press/2014/06/rights-groups-call-investigation-torture-allegations-detained-minors-kom-al-dikka-care>
- ¹⁹ Ayrıntılı bilgi için bk. Güçtürk, "Devrim'den Darbeye..."; "Mısır Hapishanelerinde Mahkûmlar Sistematiik İşkenceye Maruz Kalıyor", *Mısır Bülteni*, 04.08.2016, <http://misirbulteni.com/misir-hapishanelerinde-mahkûmlar-sistematiik-iskenceye-maruz-kaliyor/>
- ²⁰ "Egypt: Epidemic of sexual violence continues", Worldwide Movement for Human Rights (FIDH), 16.04.2014, <https://www.fidh.org/en/region/north-africa-middle-east/egypt/15140-egypt-epidemic-of-sexual-violence-continues>
- ²¹ "Executions in Egypt: July 2013- December 2018", Egyptian Front for Human Rights (EFHR), Cenevre, 14.02.2019, <https://egyptianfront.org/statments/joint-statement/in-a-joint-report-regarding-executions-in-egypt-three-independent-organizations-call-on-egyptian-authorities-to-establish-a-moratorium-on-executions/>
- ²² *World Report 2019/ Egypt: Events of 2018*, HRW, <https://www.hrw.org/world-report/2019/country-chapters/egypt>
- ²³ "Mısır'da 9 Kişi İdam Edildi", *BBC*, 21.02.2019, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-47313908>
- ²⁴ *Country Reports on Human Rights Practices for 2018: Egypt, US Department of State Diplomacy in Action*, <http://www.state.gov/j/drl/rls/hrrpt/humanrightsreport/index.htm?year=2018&d-lid=289203>

- ²⁵ World Report 2019, HRW, <https://www.hrw.org/world-report/2019/country-chapters/egypt>
- ²⁶ İsmail Numan Telci, "Mısır'da Geleceğini Arayan Karşı Devrim", SETA, Ocak 2016.
- ²⁷ "Mısır'da cunta yağmıyor", *Yeni Şafak*, 13.08.2015, <https://www.yenisafak.com/dunya/misirda-cunta-yagmiliyor-2223254>
- ²⁸ "Mısır'da İhvan'a ait 14 kuruluşu el konuldu", *TRT Haber*, 02.01.2016, https://www.trthaber.com/m/?news=misirda-ihvana-ait-14-kurulusa-el-konuldu&news_id=226710&category_id=4
- ²⁹ Ayrıntılı bilgi için bk. "2015'ten Bu Yana Müslüman Kardeşler'e Yönelik El Koyma Kararları", *Ortadoğu Analiz*, Temmuz-Ağustos 2016, c. 8, S. 75, s. 14, 15.
- ³⁰ İsmail Numan Telci, "Sisi ve 'Batı Destekli' Baskı Siyaseti", *Star*, 21.05.2016, <http://www.star.com.tr/acikgorus/sisi-ve-bati-desekli-baski-siyaseti-haber-1112732/>; "Mısır'da Sosyal Medya Baskısı", *Al Jazeera Türk*, 02.02.2014, <http://www.aljazeera.com.tr/haber/misirda-sosyal-medya-baskisi>
- ³¹ Telci, "Mısır'da Geleceğini...", s. 19.
- ³² "Egypt to regulate popular social media users", *BBC*, 17.07.2018, <https://www.bbc.com/news/world-middle-east-44858547>
- ³³ *Reporters without Borders: Egypt*, <https://rsf.org/en/egypt>
- ³⁴ *Human Rights in the Middle East and North Africa: Review of 2018*, Amnesty International, 2019, <https://www.amnestyusa.org/wp-content/uploads/2019/02/Human-rights-in-the-ME-NA.pdf>
- ³⁵ *Human Rights in the Middle East and North Africa: Review of 2018*.
- ³⁶ "Parmaklıklar Ülkesi: Mısır 2018 İnsan Hakları Raporu", İNSAMER, 04.04.2019, https://insamer.com/tr/parmakliklar-ulkesi-misir-2018-insan-haklari-raporu_2035.html
- ³⁷ *World Report 2019*, HRW, <https://www.hrw.org/world-report/2019/country-chapters/egypt>
- ³⁸ "Inhumanity Human Rights in Egypt 2018", El Shebab Center for Human Rights (SHR) & Justice for Human Rights Foundation (JHR), Şubat 2019.
- ³⁹ "Parmaklıklar Ülkesi: Mısır 2018..." .
- ⁴⁰ "Inhumanity Human Rights...", s. 5.
- ⁴¹ Mehmet Özkan, *Mısır Dış Politikası*, Dünü, Bugünü, Sorunları, SETA, Mart, 2014, s. 19.
- ⁴² Emad Mekay, "Mursi Karşıtlarını ABD Nasıl Finanse Etti?", *Al Jazeera Türk*, 19.07.2013, <http://www.aljazeera.com.tr/haber-analiz/mursi-karsitlarini-abd-nasil-finanse-etti>

- ⁴³ Telci, "Mısır'da Geleceğini Arayan ...".
- ⁴⁴ Ayrıntılı bilgi için bk. Furkan Halit Yolcu, "Ortadoğu'daki Silahlanma Yarışının Yeni Aktörü Mısır", *Ortadoğu Analiz*, Temmuz-Ağustos 2016, c. 8, S. 75.
- ⁴⁵ Can Acun, Gülşah Neslihan Akkaya, *Seleflik ve İhvan Ekseninde Körfez Ülkelerinin Mısır Politikaları*, SETA, Ocak 2014.
- ⁴⁶ "Egypt summons UAE envoy over police chief's tweets", *Ahram Online*, 28 Haziran 2012; Acun, Akkaya, s. 19.
- ⁴⁷ Hüseyin Abdülaziz, "Suriye Krizi ve Mısır'ın Politikası", *Dünya Bülteni*, 01.06.2015.
- ⁴⁸ "Arabs ready to cover cuts in foreign aid to Egypt: Saudi", *Ahram Online*, 19.08.2013.
- ⁴⁹ "El-Cezire Muhabirleri Muhammed Fehmi ve Baher Muhammed'e Af", *Mısır Bülteni*, 23.09.2015, <http://misirbulteni.com/el-cezire-muhabirleri-muhammed-fehmi-ve-baher-muhammed-af/>
- ⁵⁰ Ozan Örmeci, "Körfez Ülkelerinde Büyükelçi Krizi", Uluslararası Politika Akademisi, <http://politikaakademisi.org/2014/03/10/korfez-ulkelerinde-buyukelci-krizi/>
- ⁵¹ "Egypt court upholds Tiran, Sanafir transfer to Saudi Arabia", *Al Jazeera*, 04.03.2018, <https://www.aljazeera.com/news/2018/03/egypt-court-upholds-tiran-sanafir-transfer-saudi-arabia-180303185036714.html>
- ⁵² Selin M. Bölme, "İsrail'in Değişime Direnci 2012 Gazze Saldırısı", SETA, Kasım 2012, http://file.setav.org/Files/Pdf/20121122170240_setaisrailin_degisime_direnci_2012_gazze_saldirisi.pdf
- ⁵³ Cemal Nassar, "Mısır'ın Gazze Savaşındaki Rolü", *Al Jazeera Türk*, 26.07.2014, <http://www.aljazeera.com.tr/gorus/misirin-gazze-savasindaki-rolu>
- ⁵⁴ Hanine Hasan, "Sisi'nin Dış Politikası İsrail İçin Neden Büyük Bir Kazançtır?", *Dünya Bülteni*, 12.11.2015, <http://www.dunyabulteni.net/yazar/hanine-hasan/20431/sisinin-dis-politikasi-israil-icin-neden-buyuk-bir-kazanctir>
- ⁵⁵ "Sisi'yi Övdü Mursi'yi Eleştirdi", *Al Jazeera Türk*, 01.11.2014, <http://www.aljazeera.com.tr/haber/sisiyi-ovdu-mursiyi-elistirdi>
- ⁵⁶ Serkan Demirtaş, "Türkiye'den Mısır ve Suriye Politikalarına İnce Ayar", *BBC*, 26.07.2013, http://www.bbc.com/turkce/haberler/2013/07/130726_misir_suriye_turkiye_demirtas
- ⁵⁷ Ali Hüseyin Bakır, "Askeri Darbe Sonrası Türk-Mısır İlişkilerinin Geleceği", *Al Jazeera Türk*, 23.11.2013, <http://www.aljazeera.com.tr/gorus/askeri-darbe-sonrasi-turk-misir-iliskilerinin-gelecegi>
- ⁵⁸ Ekonomi Uzmanı Aldulhafız el-Savi ile yapılan mülakat, 18.10.2016.

- ⁵⁹ "Country Comparison: GDP - Real Growth Rate", CIA, <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields/210rank.html#EG>
- ⁶⁰ "Egypt", The World Bank, <http://www.worldbank.org/en/country/egypt/overview#2>
- ⁶¹ "Country Comparison: Inflation Rate (Consumer Prices)", CIA, <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields/229rank.html#EG>
- ⁶² "Egypt: Economy", CIA, 3.4.2019, <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/eg.html>
- ⁶³ Egypt Population 2019, *World Population Review*, <http://worldpopulationreview.com/countries/egypt-population/>
- ⁶⁴ 18.10.2016 tarihli mülakat.
- ⁶⁵ "Sisi'nin görev süresini uzatacak Anayasa değişikliği", AA, 05.02.2019, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/sisinin-gorev-suresini-uzatacak-anayasa-degisikligi-/1384079>

